

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың
август 31-де
үнүп эгелээн

№ 74 (16847)

2004 чылдың
май 18,
вторник

Номерни парлалгаже
дужааганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Садар өртээ 3 рубль.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары- биле шаңнаар дугайында ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Профессионал уран чүүлдү хөгжүдеринге ачы-
хавылазы, хууда киирген үлүү болгаш хөй чылдарда ак
сеткилдиг күш-ажылы дээш

Тыва Республиканың «Шылгарангай күш-ажыл дээш»
медалы-биле

«Ээлдек шыңгырааш» деп танцының баштайгы күүседикчизи
Наталья Дойдаловна Ажыкмаа-Рушеваны шаңнаар.

«Тыва Республиканың культуразының алдарлыг
ажылдакчызы» Хүндүлүг атты

«Ээлдек шыңгырааш» деп танцының баштайгы
күүседикчилериниң бирээзи Галина Санчаевна Бады-
Сагаанга;

«Ээлдек шыңгырааш» деп танцының баштайгы күүседик-
чилериниң бирээзи Фаина Георгиевна Дубовскаяга тыпсыр.

Тыва Республиканың Чазаның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Кызыл хоорай

2004 чылдың май 14

№ 84.

Часкы хүннер

Үрезинни чажар бетинде тарылганы суггатыг чер-
лерге чорудар деп чаңгыс аай салдынган негелденин хүн
чурумун сагыырын ажил-
агыйлар удуртукчуларынга
хүн бүрүде доктаамал сагын-
дырып келген. Бо хүннерде
часкы тарылгага белеткели
эки, үрезин айтыртын үезинде
шиитпирлеп, тыптынып алган
кожууннар үрезин чажарын
уламчылап турар. Амгы үеде
республикада ниитизи-биле
3406 гада тараа культуралары
чаштынган, ооң иштинде көдээ
ажыл-агый бүдүрүлгелери
2795 гада, арааттар 428 база
чурттакчы чон 183 гада та-
раазын тараан. Шык базы-
рышыкынын Би-Хем ко-
жууннуң ажил-агыйлары 2298
гада, Таңдының — 6800 га-
да, Чөөн-Хемчик кожуун 605
гада, каа-хемчилер 390 гада
чоруткан. Хөй девискээр эже-
лээр база дазылында че-
миштиг үнүштерден карто-
фельди көдээ ажил-агый
бүдүрүлгелери 3013 гада,
чурттакчы чон 97 гада тараан.
Майның ийиги декадазы
төнүп турар, ол хиреде чамдык

ажыл-агыйлар боттарының
шүшпөң чоруу-биле ам-даа
тарылга шөлдерин суггара-
рын дооспаан, үрезиниң чедир
сөөртүп албаан. Күрүнениң
«Ресагротөл» таварыштыр
ажыл-агыйларның алыр үре-
зинден ангыда, курлавырда
ам-даа 553 тонна бар. Ни-
тизи-биле бо хүннерде 9685
гектар чер суггартынган, ооң
иштинде тарылга бетиниң
суггадын 8309 гада база мал
чеминге ажылгаар хөй чыл-
дыг сизиниң өзүлдезинге
дөгүм болуру-биле 1376 ганың
суггарылгазын чоруткан. Бо
хүннерде чер суггарар ажил-
да ниитизи-биле 933 кижиле
хаара туттунган. Часкы хову
ажылдарын организастиг
чорударынга бо хүннерде
ажыл-агыйларның өңчүнүң
бүгү-ле хевиринде 591 трактор,
536 чүк машиназы, 272 анда-
зын, 288 сеялка белеткеттинген
болгаш ажылгатынып турар.

Часкы тарылганың бердин-
ген өйлүг хонуктары ажил-
агый, өреге бүрүзү кандыг үре-
түннелдиг кылдыр ажылгаа-
нындан күскү дүжүттүн мага-
дылалы хамааржыр.

Бистиң корр.

Парлалга конференциязы

ШУПТУВУСТАН ХАМААРЖЫР

Күш-ажыл болгаш социал политика яамызының сайыгы
Алдын-кыс КОНГАР массалыг информация чепсектериниң
журналистери-биле парлалга конференциязын эрттирген.

— Яамының ажылынга
хамаарылгалыг айтырылгар
тургузуп келген хамаатыларны
айның үшкү неделясында
хүлээп ап турар бис. Май айда
ындыг хүлээп алышкын 21-ниң
хүнүнде болур — деп, Алдын-
кыс Темир-ооловна сагын-
дырып чугаалаан соонда,
журналистер сонургаан
айтырылгарын салган.

— Чединмес өг-бүлелерге
картофель тарып алырынга
кандыг дуза чедирип турар
силер база чединмес өг-
бүлелерни канчаар тодара-
дып турар силер?

— Чединмес өг-бүлелерни
ангы-ангы хевирлер-биле тода-
радып турар бис. Ында тускай
көрдүнген кызыгаар бар: бир
эвес өг-бүлениң ниити орул-
газы кижиле бүрүзүгө онааштыр
чурттап болурунун адаккы
хемчээлинге четпейн баар
болза, ол өг-бүлени чединмес
кылдыр санап турар. Бистиң
республикада 84 муң өг-
бүледен 32 муң өг-бүле че-
динмес өг-бүлелерге санадып
турар. Чурттап болурунун
адаккы хемчээлинден 50 хуу
эвээш орулгалыг өг-бүлелер
база бар, оларны эң-не берге
байдалдыг кылдыр санап турар
бис. Чединмес чорук-биле
демисежири — бөгүнгү бир
дугаар хүлээлгевис ол. Бо
талазы-биле Чазак доктаал
хүлээп алган, ында айтып
турары-биле 5579 өг-бүлеге
картофель үрезини-биле ду-
залаары көрдүнген. Тараа
тарып күзелдиг өг-бүлелерге
кожууннарда чонну ажил-биле
хандыраар төптөр тараа үре-
зиннери-биле хандыраар.

— Юбилейлиг чылда күш-
ажыл болгаш дайын хоочун-
нарынче кичээнгеини база
угландырып турар боор
силер аа?

— Оларже кол кичээнгеини
салган ажылдап турар бис. Удавас
«Ока» маркалыг 60 машиналар
келир. Оларны үлээр бис. Бирги
бөлүктүн инвалидтери үстүнде
адаттынган машинаның 30 хуу
өртөөн төлээш, ап болур. Дайын
киржикчилери, афганчылар база
Ада-чурттун Улуг дайынының
хоочуннары «Ока» машинаны
халаска ап турарлар. Машина-
ларны июль ай чедир бериптер
бис.

— Хоочуннарда эмчи дуза-
зын канчаар чедирип турар
ирги?

— Кожууннар аайы-биле
санаторий, курорттарга дыш-
таныр хуваалданы кылган. Янзы-
бүрү хемчеглер алдынып-даа
турар болза, республика иш-
тинге протез кылыр бүдүрүлгени
тургузуп алыры болдунмайн
турар. Тывада 24 муң инвалидтер
бар, негелде езугаар ындыг
бүдүрүлгени 500 муң кижиле
тургузары көрдүнген. Ынчангаш
ол талазы-биле чоок чыдар
регионнар-биле тускай керээ
чаргаш, аарыг улусту ынаар
чорудуп турар.

Бо чылын уругларның чай-
гы дыштанылганын канчаар
эрттирерин сайыттың оралак-
чызы О.Д.КУУЛАР таньштырды.

— Июнь 1-ден эгелеп чус
ажыл хүндүскү лагерлерге 8
муң ажыл уруг дыштанып ки-
риптер. Хайгаарал чок арткан
болгаш инвалид уругларже кол
кичээнгеини угландырган бис.
Хайгаарал чок арткан уруг-
ларга тускай ажылчын лагер-
лери ажыткан. Кадды багай
уругларны «Чедер», «Үш-
Белдир» курорттарынга дыш-
тандыраар бис. Оон ангыда
кандыг-даа хайгаарал чок хем
кыдынга, подвалдар иштинге
хүнээр уругларны улусту
тун хайгааралынга ап, «бажын
чанының» лагерлеринге
тургузары көрдүнген.

— Хайгаарал чок арткан
уруглар дээрге — шупту
ниитилелдин айтыры. Чыл
эгезинден бээр оларның саны
86-дан 15 чедир кызырылза-
даа, бо сан-түн амдыгында он-
загай чүнү-даа көргүспейн
турар. Бо бүгүнүң кол дөзү —
чединмес чорук. Харааданчыг
чүве чүл дээрге, четчир
амыдыралдыг өг-бүлелерниң
бо айтырыг талазы-биле дузазы
эвээш бооп турар. Чажыт эвес,
чамдык үелерде эжиктери-
висти бичии оолдар, уруглар
соктааш, чиптер чүведен
бээрин дилеп кээр болгай.
Ындыг үеде бажын ээлери
милицияже долгаар орнунга,
чүгле ырадырын бодааш, бир-
ле чүвени холунга тутсупкаш
чорудуптары чажыт эвес
болгай. Бир эвес милицияже
долгап каар болзувусса,
мындыг ажы-төл-биле тускай
чугааны кылып, оларны хай-
гааралга ап, эде кижизидип
алырының кандыг-бир аргазын
дилээр болгай. Бо дээрге эң-
не бөдүүн арга-дыр — деп,
Алдын-кыс Темир-ооловна
түннөп каан.

Римма ЧАВЫНЧАК.

2004 чылдың ийиги чартыында өг-бүле бүрүзү чагыдылгалыг болзун!

Ийиги чартык чылда чагыдылганың
өртээ:

**КОЖУУННАРГА ЧАГЫДАР
ӨРТЕКТЕР**

Хууда чагыдыкчыларга:

6 айда — 282 рубль;
ооң иштинде редакцияга —
120 рубль,
почта чедирилгези — 162 рубль.
3 айда — 141 рубль;

пенсионерлерге почта чедирилгези

25 хуу чиигелделиг
6 айда — 242 рубль;
3 айда — 121 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 333 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 183 рубль.

**КЫЗЫЛ ХООРАЙНЫҢ
ЧУРТТАКЧЫЛАРЫНГА:**

6 айда — 258 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 120 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.
пенсионерлерге почта чедирилгези
25 хуу чиигелделиг.

6 айда — 224 рубль;
3 айда — 112 рубль.

ОРГАНИЗАЦИЯЛАРГА:

6 айда — 288 рубль;
ооң иштинде редакцияга — 150 рубль;
почта чедирилгези — 138 рубль.

**ЭКСПРЕСС чагыдылга-биле айның кайы-даа хүнүнден
эгелеп солунну чагыдып ап болур.**

Интернеттен медээлер

ЧЕЧНЯДА

Чазылдырышкынга каразыттырып турар кижиниң дуңмазы Басаевтиң отрядында дайылдажып турган

2004 чылдың май 9-та Грозныйның "Динамо" стадионунга террактыны күүсеткеннге кол буруудадып турар кижиче чечен найысылалда № 10 тудуг-монтаж участогунун дашчызы, 37 харлыг Ломали Чупалаев болуп турар дээрзин "Известия" солунунун сайтызынга айткан. Ук террактының түңнелинде алды кижиче, оң иштинде Чечняның президентизи Ахмат Кадыров болгаш республиканың Күрүне чөвүлелиниң даргазы Хусейн Исаев өлгөн, 60 ажыг кижиче балыгланган.

Ломали Чупалаевти Чечняның ИХЯ-зының шалыпкын дилээшкин бюрозунун ажылдакчылары май 12-ниң дүнезинде оң Урус-Мартан районун Алхаузурово суурда бажынындан туткан.

Оперативтиг дыңнадыгларга дүүштүр алырга, 1967 чылда төрүттүнгөн Ломали Чупалаев 10 дугаарлыг тудуг-монтаж участогунга дашчылап ажылдап турган, "Динамо" стадионунун "Боксерлар залы" дээр объектинин таваан салырынга, тууйбуларынга болгаш тудуг ажылдарын чорударына киришкен. Апрель 15-16-да Ломали стадионун индириниң адаанда өрээлдерге септелге ажылдарына киришкен.

Оон ангыда өске дыңнадыглардан алырга, Ломали Чупалаевтиң дунмаларының бирээзи Саид-Амин 1996 чылда Руслан Гелаевтиң бандазының кежигүнү турган, сөөлүндө өлүрткен. База бир дунмазы Саид-Магомед Чупалаев Шамиль Басаевтиң бандачылыгының составына кирип турган. 2003 чылда Саид-Магомед Чупалаевти Чечен Республиканың Дээди суду хоойлу-дүрүмгө дүүшпес шериг хевирлээшкиннге киришкени, а ол ышкаш ок-чепсекти хоойлу-дүрүмгө чөрүштүр шыгжааны болгаш эдилээни дээш 16 чылда хосталгазын казып шийткен.

Чечняның президентизинин айыыл чок чорук албанының штаб начальниги Артур Ахмадовтуң чугаазы-биле алырга, террактыга холбашканынга каразыттырып турар беш кижини тудуп хоругданан.

ИРАКТА

Рамсфелд ирак туттурганнарны эриидээрин хуузуңда деткээн

АКШ-тың камгалал сайыды Доналд Рамсфелд ирак туттурганнарга хамаарыштыр "байысаалганың тускай аргаларын" ажыглаарын амы-хууда деткээн дээрзин билдингир америк журналист Сеймур М. Херштин чүүлүндө айтып турар, ону New Yorker журналдың дараазында үндүрүлгезинге долузу-биле парлаар. Херштин бижип турары-биле алырга, бир чыл бурунгаар Рамсфелд болгаш оң разведка харылап турар оралакчы туттурганнарны Иракта америк чагырга-биле кады

ажылдажылгаже албадаар сорулгалыг онза чажыт программаны ажылдап кылырын деткээннер. Ук программада туттурганнарга күш дөгээшкиниң болгаш психиктиг салдар чедиришкиниң барык дөгере аргалары көрдүнгөн болуп турар.

Колин Пауэлл: ирак шериглерни америк кижиче командылаар

Эрге-чагырганы Ирактын чазаанга дамчытканының соонда Ирактын Камгалал яамызының шериги чурттуң девискээринге айыыл чок чорукту хандыраар хей националдыг күштеринин составында каттыжып кирер. Ол дугайында улуг-хүндө АКШ-тың күрүне секретары Колин Пауэлл медеглээн. "Ирактын Камгалал яамызы, сайыт боду, чурттуң дээди генералитеди болгаш шериги хей националдыг шериглеринин америк омактыг командылакчызынга чагырткан болурун манап турар бис" деп, Пауэлл медеглээн.

РОССИЯДА

Высоцкийниң чевээн дозу-биле былчактаан

Субботада милицияга Ваганьково чевегниң начальнигинин чаагайжыдылга талазы-биле оралакчы келгеш, билдинмес кижилер Высоцкийниң чевээн бужартадып, ону ак дозу-биле былчактаанын дыңнаткан. Агентиледин медеэзи-биле алырга, ол-ла хүн ук кем-херек үлгедишкинин кылганынга каразыттырып турар дөргөн харлыг москвачыны туткан.

КАВКАЗТА

Грузияның президентизи Абхазияга революцияны аазаан

Румынияда албаның чоруун кылып турар Грузияның президентизи Михаил Саакашвили Абхазияга революция-биле кыжанган. "Бир эвес Грузияга база бир революция болур чүве болза, ол Абхазияга болур" деп, Саакашвили медеглээн. Моон мурнунда грузин массалыг информация чепсектери Сухумиге болган митингиге чурттакчы чоннун чамдык кезии оларны камгалаарын Саакашвилден негээн дээрзин дамчыткан турган. Сухуминиң эрге-чагыргазы ук информацияны буруу шалкан.

Чечняга Эскиевтиң болгаш Таймасхановтуң бандаларының артынчыларын узуткаан

Чечняның Гудермес районунга беш боевикти узуткаан. Соңгу Кавказта терроризмге удур операциялар штавының медеэлери-биле алырга, өлүрткеннер хову командирлери Эскиев биле Таймасхановтуң бөлүгөжишкенингерге кирип турганнар. Хоойлу-дүрүмгө дүүшпес чепсектиг хевирлежишкенингерге кижигүннеринин болгаш спецназтын аразынга чепсектиг үскүлөжишкенин Брагуннар болгаш Комсомольское деп чурттакчылыг черлеринин ортузунда Старошедринск аргазына болган. Аткалажышкынын үезинде

россий шериг албаныглардан кым-даа когараван.

ДЕЛЕГЕЙДЕ
Поездиге чажыт сирий чепсек чазылган

Соңгу Кореяга апрель 22-де чазылган поезд "чажыт сирий дериг-херекселди" сөөртүп чораан. Япон шериг эксперттериниң дыңнады-биле алырга, частышкынын түңнелинде өлгөн кижилеринин аразында, эвээш-ле дизе, чүктү үдеп чораан 10 сирий шериг албаныглар бар. Эң улуг үрелишкенингер поездинин сирийжилер ээлеп чорааны кезээнге болган. Өлгөн сирийжилер — CERS дээр эртем-шинчилел төвүнүн ажылдакчылары. Ук организацияны массалыг дээштин чепсээниң талазы-биле программаның кол ажылдакчызы кылдыр санап турар.

АМЫДЫРАЛДА

Ламалар "Будданың дымаазынга" дайын чарлаан

Японияда эң улуг буддий хүрээлеринин ламалары "Өндүр Будданың думчуундан дымаа" («Snot from the nose of the Great Buddha») деп аттыг конфеталарын садыглашкынын хорурун чедип алыр деп турар. Конфетаның саазынында думчуун чукшуп олуру Будданы чураан. Ам безин ламалар ыңдыг чергелиг бараан демдээ патент албаныга бүртүкээрден ойталаарын чедип алганнар.

Культура болгаш уран чүүл

"УЖАР-ТАНЦЫ" БАЙЫРЛАЛЫ

В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга эрткен субботада хореографияның бир кайгамчык байырлалы болуп эрткен. Тываның делегейге алдаржыткан "Ээлдек шыңгырааш" деп танцының тургузукчузу Анатолий Васильевич Шатинниң 100 харлаанынга болгаш ук танцының бодунун 60 чыл болуп турар юбилейлеринге тураскааткан бо байырлалды суралгыг хореограф, Кызыл хоорайның культура комитетинин эргелекчизи Вячеслав Октябрьович Донгак организаастап эрттирген.

Байырлыг кежээге хүндүлүг аалчылар – А.В.Шатинниң уруглары Елена биле Евгения Шатиналар, баштайгы тыва балериналар Н.Д.Ажыкмаа-Рушева, Г.С.Бады-Сагаан, Ф.Г.Дубовская олар киржип, солун сактышкынын чыылганнарга чугаалап бергеннер.

А.В.Шатин Тывага ажылдап турар үезинде чүгле уран чүүлге сонургалдыг эвес, а бүгү талазы-биле кайгамчык, эскеричел, тыва чоннун амыдырал-чуртталгазын аажок сонуургаар, биче сеткилдиг, сагыш човаачал кижиче чораанын аалчылар онзалап айтканнар. Тыва кижиниң сагыш-сеткилин ханы билер, оң мөзү-бүдүжүн магадаар, аажы-чаңын хүндүлээр болгаш ол ыңдыг чараш танцыны тургузуп шыдаан дээрзин олар бадыткап турду.

Өөнүң ишти Елизавета Николаевна Чарова-биле (ол база танцычы) Тываның ол-бо булуннарынга чедип, оюнун бараалагыдып, тываларның уран чүүлге сонуургалын бедидеринге улуг үлүг-хуузу олар кириген. Оң бир бадыткалы — Москвага 1957 чылда эрткен бүгү делегейнин аныктарының болгаш студентилеринин фестивалына А.В.Шатинниң тургусканы "Ээлдек шыңгырааш" деп танцынын беш кыс – Наталья Тыртык-Кара, Сайын-Хоо Оюн, Галина Бады-Сагаан, Екатерина Кыдай, Клара Барышева олар күүсеткеш, мөңгүн медальды чаалап алганнар.

Театрның фойезинге Алдан Маадыр аттыг чурт-шинчилел музейинин ажылдакчылары А.В.Шатинниң болгаш оң өөреникчилеринин ажыл-чорудугазын көргүскен солун фотоделгелгени кылган. Оон Анатолий Васильевичинин өг-бүлезинин дугайында, баштайгы балериналар дугайында хейнү билеп ап болур.

Байырлыг кежээге ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак киржип, хореография уран чүүлүнүн хоочуннарынга, Елена биле Евгения Шатиналарга байыр чедирген болгаш Чазак шаңналдарын тывыскан. "Шылгарангай күш-ажыл дээш" деп медаль-биле Н.Д.Ажыкмаа-Рушеваны, "ТР-ниң культуразының

алдарлыг ажылдакчызы" атты Г.С.Бады-Сагаанга болгаш Ф.Г.Дубовскаяны шаңнаан. "Тываның ХХ чүс чылда шылгараңгай кижилери" деп күрүне номунун "Уран чүүл" деп номинациязынга А.В.Шатинниң адын кири бижир дугайында доктаалды чыылганнар динмиттиг адыш часкаашкыны биле уткаан.

ТР-ниң культура болгаш национал херектер талазы-биле сайыды Э.А.Данзын база аалчыларга, хоочуннарга байыр чедирип, суй белектерни сөңнээн. Үстүндө ады киргеннерден аңгыда 92 харлыг Мария Павловна Чемезовага тускай белекти сөңнээн. Ол А.В.Шатинниң танцычы кыстарына хеп даарап (костюмер)ажылдап турган.

Балет деп чүл дээрзин билбес, ол сөстү дыңнап-даа көрбээн оолдар, кыстар чогум балет дээрге чүү дээн чүвөл дээрзин В.Ш.Көк-оолдан айтырарга, "Ужар-танцы-дыр" деп харылаанын Галина Санчаевна солун сактышкынын чугаалады. Шын-на харылаан аа.

"Ужар-танцы" байырлалы Тываның улуг-бичи хореография коллективтеринин "Ээлдек шыңгырааш" болгаш өске-даа танцыларының күүселделери кирген солун концерт-биле доозулган.

Светлана ДАЧЫН-ХӨӨ.

Истелге чоруп турар

ХЕРЕКТИ СУДЧЕ ЧОРУДУПКАН

Май 8-те Кызылдың Федералдыг район судунче 30 дугаар чүүлдүн 3-кү кезээ – кем-херекти белеткээни болгаш ону болдуларының оралдажышкыны база РФ-тиң кеземче кодекзининин 106-гы чүүлү — чаа төрүттүнгөн чашты авазының өлүргенинге буруудадып турар А.Л. Азлитага хамаарышкан херекти өөренип көөр кылдыр чоруткан.

Бо чылдың февраль 26-да Ленин, 56 бажынының чанында туалет оңгарындан тывылган чаа төрүттүнгөн чаш оол дугайында МИЧ-терге дыңнаткылаан. Оон амы-тынын 2 дугаар божудулга бажынының эмчилери камгалап алган. Кызыл хоорайның прокуратуразы анаа хамаарыштыр херекти оттурган, херекти улуг истекчи Н.Р. Буликян истеп турган. Амгы үеде ук херек судта, шүүгү буруулуг кижинин кеземчезинин хемчээлин тодарадыр деп турар.

Апрель айда Кызылга ийи бичи чаштын өлүг мөчүлери тывылган. Солун, сеткүүлдерге болгаш радио, телевидениеге дыңналып каапкан бо медеэлер чоннун дүвүрелин оттурган. Кем-херек үлгедишкиннерин тодарадыр ажылдарны республиканың прокурору К. И. Кудряев боду хууда хайгааралга алган турган. Кызылдың ИХК-ниң оперативтиг ажылдакчыларының болгаш хоорай прокуратуразының истекчилеринин ниити күженишкиннери-биле ол ийи кем-херек үлгедиглерин истеп дооскан. Май 7-де Кызылдың Федералдыг район суду Х.Саянаны хосталгазын казыыр кылдыр шийткен. Ол дириг төлдү божаан-даа болза, социал берге-

дээшкиннеринин хайындан төлүн сулуг демир-хуунга өлүргеш, республиканың психиатрлыг эмнелгезинин одалга черинде печка иштинче октапкан бооп турар. Херекти Н.В. Чармадов (Кызылдың прокуратуразы) истеп турар, суд-эмнелге экспертиказы чоруп турар.

Ленин, 45-47 бажынының аразында бок төгөр контейнерлерин бирээзинге апрель 3-түн хүнүндө чаа төрүттүнгөн төл тывылган. Оон аксы болгаш думчуун скотч-биле дуй чыпшырып каан болган. Суд-эмнелге экспертиказы ону албыгып өлгөн деп түңнээн. Май 1-де Д. Аянмаа дээрзи тодараттырган болгаш туттурган. Оон сестери-биле алырга, ол бодунун төлүн азырап болгаш өстүрүп шыдавас болгаш, өлүргөн бооп турар. Херекти С.-Ч. С. Монгуш (Кызылдың хоорай прокуратуразы) истеп турар.

Кызыл – Эрзин оруунун чанынга тывылган дөрт дугаар чаш төл дугайында чугаа база чон аразында дыңналып турган. Кызыл хоорайның прокуратуразы маңа хамаарыштыр херек оттурарындан ойталаан, чүге дээрге кем-херек үлгедишкиннинин составы чок – бичи чаш өлүг төрүттүнгөн болган.

Василий КРИВДИК.

ОЛАРЖЕ – КИЧЭЭНГЕЙНИ, ДЕТКИМЧЕНИ

Апрель 28–29 хүннеринде Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң Президиумунун хуралы болгаш РФ-тин девискээринде Соңгу чүк девискээрлериниң төлээлериниң чыыжы болуп эрткен.

Амгы үеде Соңгу чүк девискээри — Кыдыкы Соңгу чүк черлери болгаш оларга деңештирген черлер деп ийи кезекке чарлып турар. Аңаа Россияның 27 субъектинин долузу-биле азы кезик-чамдызы-биле деңештирген, оларның шөлү Россияның девискээриниң 70 хуузун ээлеп турар, чурттакчы чонунун саны 12,2 миллион кижичеткен.

Бо хире улуг-даа болза, чурттакчы чонунун саны эвээш девискээрге Россияның кол байлаа чыдар. Үндүр сөөртүр курлавыр, а ол дээрге нефть, газ, алмаз, ховар металлдар, алдын, хөмүр-даш — бүгү Россияның курлавыр шыгжамырының — 60, а казымал байлактар — 80 хуузун тургузуп турар.

Ынчангаш Күрчөвүлелдин хуралына чугаалашкан айтырыг — чаа муң чылда россияжи күрүнениң сайзыралының келир үези болган.

Күрүне Чөвүлелиниң хуралын Салехард хоорайга эрттиргени онзагай болуп турар. Соңгу чүктүн девискээрлеринге акша-хөреңгини үндүрүп бээр болза, чүгле регион эвес, а бүдүн Россия сайзырап болур дээрзинге аңаа келген аалчылар шынзыккан. Салехард — Ямал-Ненец автономнуг округтун найысылалы, 509 муң чурттакчылыг, ооң 83 хуузу — хоорай черниң чурттакчылары, чонун 70 хуузу — ажылдап турар, ажыл чок чоруктун деннели — 2,45 хуу.

Салехард бодунун онзагайы-биле, архитектураның чаазы-биле, амыдыралының бедик деннели-биле хамыкты кайгаткан. Сактырга-ла, Европаның төвүнде турар ышкаш сен, эрги болгаш чаа чүүлдер ол хире эптиг каттышкан. Хоорай 400 ажыг харлыг-даа боза, шынап-ла, чараш, чырык, эптиг. Карактарга бир-ле дугаар илдигер чүүл — сонгаларда шаараш демирлер чок, чеже-даа чон шыдалдыг болза, эзирик кижилер, пиво ишкен аныктар чок. Кадык-чаагай амыдырал тургустунуп турар: спорт хөгжүп турар, аныктарның хостуг үе эрттирер черлери хөй, ол бүгү сайзыраңгай техника-биле үениң сөөлгү негелделеринге дүүштүр кылдынган.

Бис 2 гимназияга, кадрлар билии бедирер Интернет төпке, округтун шериг комиссариатына экскурсиялап четтивис. Бо албан черлеринде кижиниң сайзыраарына таарымчалыг байдалдар тургустунган, кижилер дээш сагыш чоаашкын, эки материалдыг бааза көстүп турар.

36 муң чурттакчылыг Салехард хоорайның төвүнде турар 624 өөреникчиге таарыштыр кылган гимназия бар. Ону Канаданың тудугжулары тудугтун энне шынарлыг материалдарын ажылдап тургаш, кылган.

Кичээлдери 2 ээлчеглиг ол гимназияда чараш кабинеттер, бассейн, 2 компьютер класы, танцы кичээлдерин эрттирер класс, ном саны, чаа технологтуг дерилгелиг чөмөннөр чер, хуралдаар зал, эмнелге блогу, спортзал бар. Аңаа өөредилген ангыда, өөреникчилер риторика, чугаа культуразы, этикет, ийи дугаар даштыкы дыл, рынок экономиказының үндөзүннери деп эртемнерге билиглерни ап турар. Округтун школаларының доозукчуларының 80 ажыг хуузу Россияның болгаш даштыкының дээди өөредилге черлериниң студентилери апарып турарлар.

Гимназистерниң эртем ниитилели гимназистерни хевирлээр, коллективтин амыдыралын удуртуп талазы-биле ажылдап турар. Бот-башкарылга школаның президентизиниң удуртуп турары чазак таварыштыр чоруп турар. Гимназияның президентизи болгаш чааа хостуг үени шын ажылдаар болгаш спортчу оюннар организаастап, хоорайның уругларының парламенти-биле кады ажылдап турар. Келир үениң удуртукчуларын кижизидер идеологтуг ажыл Салехардта шак мынчаар тургустунган.

Бистин хоорайның школалары, ылаңгыя лицейлери Салехардка өөренир чер азы бажынар-биле четпес дээрден башка, уругларны оон дудак чок өөредип турар. Ооң кадында Ямал-Ненец округунда дээди өөредилге черлери чок, чүгле салбырлары бар. Бо талазы-биле оларны ажып турарывыс өөрүнчүг.

Кадык камгалал талазы-биле кол чөленгиш — диагностика болгаш профилактика. Ылаңгыя чаш уругларның кадының байдалын кичээнге хайгаарап турар. Бо адырны акшаландырышыккы округтун бюджетинден (60 хуу), албан эмчи камгалал фондундан болгаш чурттакчы чонга төлевирилги эмчи дуза дээш 2,8 хуу орулгандан кээп турар. Хуу аптекалар Салехардта чок.

Ямал-Ненец автономнуг округ — Россияның бюджетинче кирип турар акшаның дөрттүн бир кезин берип турар бай регион, мында чылдың-на 20 хуу — делегейниң, 90 хуу — Россияның газының тывыжын ап турар. Ямал — күрүнениң энергетиктиг айыыл чок чоруунун каш чыл бурунгаар көрдүнгөң магадылалы болур: **делегейде газ курлавырының дөрттүн бир кезин ында чыдар.** Округтун ниити продукциязы 2003 чылда 352 миллиард рубль болган, 2004 чылдың 455 миллиард болур деп санап турар, девискээрден чылдың-на үндүртүлгөң хемчээли 146 миллиард чедер.

Ямалдың агробүдүрүлгө комплекси бир тускай. Соңгу чүк

ивизиниң баш саны регионда чартык миллион чедер берген, иви ээди болгаш өлүк-кешти, балыкты, каасталга эдилелдерин чон хөйү-биле садып ап турар.

Ындыг турбуже Россияның Соңгу девискээрлери боттарының социал-экономикагын байдалының талазы-биле чаңгыс аайлашкак эвес болуп турар. Соңгу чүктүн чамдык черлери (оон иштинде бистин республика база) казымал байлактар курлавырлары-биле элбекшилдиг-даа болза, оларны ажылдаар болгаш бүдүреринге таарымчалыг байдалдар тургустуунаан дотациялыг регионнарга хамааржып турар.

Ынчалза-даа Соңгу чүктүн чамдык черлери амыдырап-чуртаарының байдалдары нарын-даа болза (климаттың бергежи, черниң ыраа болгаш транспорт четкизиниң чедир сайзыравайн турары дээш, оон-даа өске), ажыл-агыйын үзүк-соксаал чокка чорудуп турар. Ол дугайын Якутияның Президентизи В. Штыров бодунун илеткелинге дыңнаткан. Хөй чарыгдалдар болдуруп турар барымдааларга транспорт чарыгдалдары, продукцияның болгаш чиг эттин курлавырын тургузары болгаш оларны үр үе дургузунда шыгжаары, шалың төлевири дээн чижектиг айтырыглар хамааржып турар.

Рынокче шилчишкын соңгу районнарның социал байдалына көскүзү-биле илереттинген: демографтыг байдал хенертен баксыраан, чурттаарының үргүчүлели кызырылган, күш-ажыл рыногу чидигленген. Пенсионерлерниң саны өзүп турар, олар Соңгу чүктүн чурттакчыларының 20 хуузун ээлеп турар. Амыдырал деннелин анализтеп көөргө, Соңгу чүктүн районнарында кижилер, Россияның чамдык районнарында чонга бодаарга, багай чурттап турар болган. Ылаңгыя Соңгу чүктүн биче-буурай үндөзүн чурттакчылар, көдээ суурлар айтырыглары чидиг.

Амгы үеде Соңгу чүктүн күрүне деткимчезиниң системасы ажылдап турар-даа болза, ол боттук экономикагын негелделер болгаш федеративтиг хамаарылгалар-биле дүүшпейн турар. Ынчангаш соңгу чүк девискээрлериниң сайзыралын болгаш амьдыралдың чугула хергелдериниң быжыкканын чедип алып ажылдар, сорулгалар чедип алдынмайн турар.

Ооң-биле чергелештир күүсекчи эрге-чагырганың федералдыг органның чамдык төлээлери Соңгу чүктүн деткимчезин ажык чок деп, ынаар хөй чарыгдалдарны чоруп турары-биле чурттап экономикагын болгаш инвестициялыг идепкейин соңгу болгаш чөөн регионнарга чорударын чугула деп санап турарлар.

Үе бүрү боду айтырыгларлыг турар. Ам шилчилгениң үези төнгөн. Ямалдың чурттакчыларының биске таныштырганы арга-дуржулга база бар-дыр, ону амыдырал кырынга боттанды-

рары арткан.

Ажылчын бөлүк биче-буурай чоннарның ажыл-амыдыралының айтырыгларын шийтирлээр үш кол угланышкыны тодараткан:

❖ бойдус ажылгалынын айтырыгларын амгы үеде дүүштүр чорудар, суг, арга-арыг, чер дүрүмнеринге биче-буурай чоннарга хамаарыштыр тускай эргелерни кириер;

❖ иви, балык, аңыыр ажыл-агый дугайында хоойлуларны хүлээп алыры, барымдаалар система дамчыштыр күрүне продукциязын башкарап болгаш организаастаар талазы-биле шыңгыы хемчеглерни көөрү негеттиниң турар;

❖ чер байлактарын ажыл-лаарының дугайында ниити хоойлуга база ол ышкаш чер байлааның ажыл-агыйының чүгле федералдыг төп-биле болгаш федерацияның субъекти-биле эвес, тус черниң обиданалары-биле тускай дугуржулгаларга өскерткелерни кириер, улуг хемчээлдиг мөөң чыдымнарны белеткээш, ажылдап кылырда кадрларны белеткээриниң дугайында күрүне чагы херек.

Ажылчын бөлүк пенсия системасына хамаарыштыр саналдарны база кириген. Соңгу чүктүн бүдүрүлгелериниң 90 хуузу карылгалдыг болганда, бүдүрүлгелерин бүрткелениң үезинде ажылчыннарны дораанна пенсия учедунга тургузар херек. Өөредилге системасына школаларның болгаш өөредилгениң онзагайларын (көжүп чоруур школа, эвээш кижилер школалар дээш, оон-даа өске) кичээнге алгаш, башкы кижиниң ажылын таарыштыр талазы-биле ажылдаар. Ону хоойлу-биле бадылаар.

Илеткелчи чурттакчыларның санына база доктаагаш, Соңгу чүккө бо талазы-биле ажылдаарының хевирлерин айтыртышкан, «Соңгу чүк Россияның националдыг айыыл чок чоруун хандырып турар район дээрзин демдеглээр. Россияның Соңгу чүккө геополитиктиг сонугралдары — ында чыдар курлавырларның делегей деннелиг чугулазында, Соңгу чүк далай оруунун болгаш диптер аразына транспорттук коридорларның ужурдузальында, экологтуг айыыл чок чоруктун барымдааларының бар болуп турарында. Делегейниң экономикагын картазында Россияның ужур-дузалыг колдуунда Соңгу чүктен хамааржып турар. Ынчангаш Соңгу чүктүн районнарына хамаарыштыр күрүне политиказына тодаргай болгаш билдингир чорук херек болуп турар.

Аңаа харыы РФ-тин Президентизи В.В. Путинниң чугаазына дыңналган. Президент Соңгу чүк дээш сагыжы аарып чоруур кижилер-биле, янзы-бүрү ниитилел организациялары болгаш каттыжышкыннарның төлээлери-биле ужуражып аргалыг болганына өөрүп турарын чугаалаан. Маңаа чурттаары нарын,

өөредилге, кадык камгалал ажыл-агыйының айтырыглары чидиг, шийтирлеттинип турары бергедээшкыннерлиг. Демографтыг байдал тодаргай эвес, экономиканың сайзыралы чаңгыс талаланчак, рынокче киреринде нарын чүүлдер бар.

Сорулга — Соңгу чүктүн регионнарына ажылды күрүнениң дузазы-биле экономикагын хөгжүлдениң рыноктуг механизмнери тывар кылдыр организаастаар херек. Ону Ямал-Ненец округунун чижээден көрүп болур.

Инфраструктура үр хуу-саалыг сорулга болур, ынчангаш Соңгу чүккө, чурттап өске-даа черлеринге дег, сайзыралдың бүтү бар кижиктери — транспорт, эмнелге, өөредилгени ажылдап болурун амгы үениң деннели-биле чедип алыры негеттиниң турар. Мында кижиче бодун делегейден хоорук кылдыр санава, бодунга болгаш ажы-төлүнүн келир үезинге бүзүрээр ужурулуг.

Президент күрүне дагдынгаларының хандырылгасына элээн доктааган. Күрүне хүлэнип алган дагдынгаларын, оон иштинде пенсия, субсидия болгаш дотацияларын ам-даа күүседир деп чугаалаан.

Соңгу чүк чоннарының культуразын кадагаларының үндөзүн чытпес ужурулуг, Соңгу чүк чоннарының бот-тускайларын чидирер эргевис чок. Бөгүн бис тодаргай түнелди кылыр ужурулуг бис, а ол чорук «Соңгу чүк — ол бистин ниити байлаавыс, ону чүгле камныг чарыгдары база эвес, а улам байыдары херек-деп чүвени кайы хире медресе билип алырындан хамааржыр.

Соңгу чүк — эрес-дидим кижилер-дир, ол дээрге аңгы-аңгы мергелелдин кижилериниң кады ажылдап, чурттап турар чери-дир, ону кадагалаар херек.

В. Путин бизнестин социал дагдынгаларын күүседириниң регионнун сайзыралы болгаш чечектелишкени дээш хары-салга, социал төлевилелдерни деткириниң дугайында база катап сагындырган. Үлөгөрлеп ап болур чижек кылдыр Салехард, Сургут хоорайларын адагылааш, чамдык хоорайлар олардан улуг ылгалдыг болуп турарын демдеглээр. Ол чүүл бизнес кижилеринге сүмө кылдыр билдинген. Президент районнар дугайында айтырыгта харылап тура: «Бис широталар болгаш меридианнарже эвес, а кижилерниң амыдырап орап байдалынче кичээгей салыр бис» деп чугаалаан.

Төнчүзүнде РФ-тин Президентизи В. В. Путин Россия Федерациязының Күрүне Чөвүлелиниң Президиумунун база Соңгу чүк девискээрлериниң төлээлериниң чыыжының материалдары Россияның Чазаның тускай даалгалары болгаш документилеринче кирер дээрзин чыылганнарга дыңнаткан.

Г. ТУТЫНИНА,
ТР-ниң Чазак Даргазының Канцеляриязының федералдыг эрге-чагырга органны-биле кады ажылдажыр болгаш хөй-ниити-биле харылаша тудар килдининиң начальниги.

Тываның 60 чылынга

ЭЛЧИН МУНЫЯ-БАЗЫР

1931 чылдың алды айның эгези. Бедик баштыг тайга-таңдыларның кылын хары эрип бадып, күчүлүг Улуг-Хемниң унунче каттыкшып киришкен. Тываның девискээринде бар чүс-чүс бичии хемчигештерниң дазылдамырларындан агыш баткан суглары Енисейге дөмөк болур орта, Улуг-Хемниң сагыш-сеткили көдүрлүп, бодунуң оран-савазын эриин ажыр дажып, хөөрөп чыткан үези.

Часкалдың сүмези езугаар Төп хорааның бажыңдан (ам ында Алдан-Маадыр аттыг музей турар) анык элчин кончуг дүрген үне халааш, ишкээр турар хем өртээлинге келген. Көрүптерге, эриктен ыңдыг-ла кончуг ырак эвес черде кырында чудуктар чүдүрүп каан сал бадып кел чыткан. Боданырдаа чай чок болганындан үе-шак эрттирбейн, Мунья сугже эштип кирипкеш, салга четкеш, оон туттунупкан. Сал кырынга үнүп келгеш, сагыш-сеткилдиг дүвүрээзининге ала-чайгаар туттунупканын, ок-боо аксынче киреринге чедир чүгле чаңгыс базым арткан турганын ам-на миннип: «Салымымның кончуун, чонумга удур кандыг буруу кылып каан мен? деп иштинде боданып чугааланган. — Че харын, Улуг-Хемни куду сал-биле бадыпла орар-дыр мен. Каа дүжер, кайнаар углаарыл? Баар-базар черлерниң ужу-бажы-даа билдинмес, канчаарыл ам?»

Чаа-ла чээрби дөрт харлаан күрүне ажылдакчызынга салым-хуузу оон мурнунга кандыг сөннү салырын баш удур догааштырып бодаары безин берге турган. «Кижиги түрээнде чуртум дээр» дижир. Элчинниң караанга чаш чоруур шаанда анай-хураган ыдып, маңнап турганы ам чаа болган ышкаш кылдыр көстүп, каас-чараш чурумалдыг оран-чуртунга өшкү, хой бажы дозуп, кадарып чораан дагларының кадар ойттуг мээстери, чечекчимис шыва алган, олбук-кудус чадып каан дег оймактарлыг шынаалары сагыжынга кире дүшкүлөп, тода чуруттунуп келген. Үе-чергелери-биле сай-

занактап, ойнап өскөн черлери, балык-байлаң ышкаш эштип, шымнып кирип турган эремер-нери, «кызыл-дустаан» ада-иезиниң чагыг-сөстери, оларның эң-не эргелиг олгунче эз көргөн чылыг-чымчак хүлүмзүрүү оон угаан-медерелинге чырыткылаш кынган.

Сал кырынга ол Кызылдан Улуг-Хемни куду бадып ора, чудук ыяштар чүдүрген суг хемези хемниң оң талакы эриинге чоокшулай хона бээриниң эптиг үезин манааш турупкан. Бир канчангаш-ла көрүптер дээрге, сугда бадып орган сал таптыг-ла хемниң ээтпектелген шенектелчек черинге келгеш, эрикче чоокшулап келген. Мунья-даа: «Менде чүү боор, салым-хуу билзин» дээш, бичии-даа үе эрттирбейн, мөөрөп-хайнып чыткан хемче шурай бергеш, тын менди эштип үнүп келген. Улуг-Хемниң ол чарында дөң кыры кургаг черге үнүп келгеш: «Чуртталгаже бүзүрел менде ам-даа арткан-дыр, бир бачыт эрткен-дир» деп иштинде чугааланган. Чогум кайда келгенин-даа орта билбес турган. «Аспас дизиңе, мурнуң хайгаарап, сактып ал чор. Алыспас дизиңе, соондан серемчиледиг чор» дижир. Кичээнгеилги хайгаарап көрүп орарга, таны-вазы хемчигештиң Улуг-Хемче кирип аккан аксы черниң девискээри болган.

«Ок-боо аксындан ойлап дескен кижиге оран-чурттуң чалым-хаялары-даа дузазын када бээр чадарчок» деп, ол бодун оожуктур боданып, улуг тынган. «Эр кижиге хана баарынга төрүт-түнер, хая баарынга өлүр» деп

тыва чоннуң үлегер домаа оон сагыжынга дораан кире дүшкен.

Серемчиде хорамча чок. Соондан кел чыдар чадапчок сүрүүшкүндөн үнериниң, диргелип болур айыыл-халаптан чайлап болур бүгү аргаларны баш бурунгаар бодап олурган. Хүндүс кижилер караандан чаштынып, уйгу-дыжын чарып ап, дүн дүжөргө бедик-бедик сыннарда арга-эзимнерже оруун чоокшуладыр алган. Аштап, түрөп чорааш чедип келгени Эжжым-Бажы деп хемчигеш уну черге доктаап, турумчуп эгелээн.

Маана ол девискээрниң дугайында узун тайылбыр кылырның орнунга, Тываның улустуң чогаалчызы С.Б. Пюрбюнүң «Эжжым» деп шүлүүндөн ушта бижилгени кылып көрейн.

Өгбелерим, төрелдерим адын шыгжаан, Өскөн черим Эжжым деп бир хемчигеш бар. Чырык херел арай боорда сыстып адар, Сырый шыргай, хөлөгелиг аргалар бар. Өскөн хемим — Улуг-Хемниң адыры сен, Өскүс оглуң улуг чоннуң санында мен.

Мунья Монгуш 1931 чылдың май айның төңчүзүндө чон аразынче кирип, ада-ием-даа чок чаңгыс оол мен деп бодун таныштырып чораан. Улуг-Хем кожуунуң Эжжым-Бажы дээр тайга черге чурттап турган түлүштерниң бир аалынга баргаш, боду ышкаш салымның ескүс уруг, Эжжым чурттуг Түлүш Серемчаа-биле чугаалажып, таньжып алган. Аныктар чаңгыс аал турган улустуң мал-маганын кадаржып, аар-саарын кылып, сүт-саанын белеткежит ажылдап тургаш, ийи чыл эрткенде, өг-бүле бооп кады чурттай бергенер. Ынчалдыр элчин Эжжым-Бажының аалдарының күдээзи болган.

1933 чылдан эгелээш контр-революстуг чоруктар дээш нүгүлдээшкин диргелип үнгөн соонда,

ТАР-ның Иштики херектер яамызының ажылдакчылары ТАРН ТК-ның удуртукчуларының даалгазы-биле оларның политиктиг удурлангычлары дорт истеп, сүрүп эгелээн. Бир-ле хүн Серемчаа аалдың бөлүк кижилериниң «Улуг-Хем кожуунуң девискээринден контрбөлүктөрү илередип тывар дээр» деп сымыранчып турганын дыңнааш, ашаанга чугаалаан. Олар 1935 чылда Шагаан-Арыгга чедип келгеш, улустуң бөлүк малын кадарып, амьдыралга херек аш-чемни, идик-хепти садып алырының болгаш чурттаарының аргазын тыва бергенер. Чаа черде, хары чон аразында эл-

конкурса

чинни таныыр, билир кижиге-даа чок турган. Аңаа ажылдап, чурттап турда, 1937-1938 чылдарда репрессияның чорудуу шыңгырап, контрреволюстуг бөлүктүң удуртукчулары деп шамга кирген кезек улустуң истелгелери дооступ турган, элчин ону база дыңнаан болгаш билир турган. Сагыш-сеткилинин ынчангы дүвүрелин болгаш хомудалын бо хүнге чедир кымга-даа ажытпаан.

Монгуш Мунья-Базырының 1926 чылдан 1931 чылдың январьга чедир ТАРН Төп Комитетинге болгаш Чазак черинге кады ажылдап турган эң-не чоок эштери Данчай, Чурмит-Дажы, Хемчик-оол баштадыр бир бөлүк чазак кежигүннерин база Бириңлей, Сунгар-оол, Сеңгижик, Лопсаң сугларны 1938 чылдың октябрь айның ортан үезинде боолап шиидер кылдыр доктаатканын дыңнааш, оон сагыш-сеткили улам дүвүрөп, хайырдалды эш-өөрүн сактып, хөйү бодаан. «Төрөөн чуртувустуң, чонувустуң келир үези дээш амы-тыныңар харам чокка бердинер. Меңээ моон дириг үнер салым турда, бүгү шынын кижилерге дамчыдар мен. Бистиң херээвис шынын. Байырлыг

че, оолдар!» деп, ол эштеринге чарлышкынның сөөлгү езула-лын иштинде берген.

Элчин 1939 чылдың часкаар чайын өөнүң ээзи Серемчааны база оглу, кызын (Дүктүг-оол, Дүктүг-кысты) эдертп алгаш, Шагаан-Арыгдан баткаш, өскөнтөрөөн Чадаана хеминиң унунга, Терең-Кежиг деп черге чурттап орган хөй мал-маганын, бай-шыдалдыг кады төрөөн улуг угбазы Дамдын Даваевна Монгуштуң аалынга көжүп келген. Аңаа келгеш, Шагаан-Арыгның орус чонундан өөренип алганы ногаа аймаан өстүрер ажылын уламчылаан. Ынчан Бора-Хөл, Хараган, Терең-Кежиг, олынчаар аалдарның улузундан огород деп чүве билир кижиге-даа чок турган. Ынчаарда аңаа бир дугаарында ногаа аймаа болгаш кылбышты тарып өстүрүп эгелээн кижиге элчин турган. Эртем-билигилги ынак дунмазынга угбазы бир кодан хой, өшкүнү, чээрби ажыг саар инек баштадыр малының ортузундан үзүп бергеш, эдиниң ортузундан эт-хөрөгүни сунуп тура: «Мурнуу эдээр оглу, кызы саза бассын, артыгы эдээр анай-хураган саза бассын, ажы-төлдө-ривистин ажы-төлү салгалдан салгалче эт-септиг, бай-шыдалдыг, мал-маганын чурттап чорзун» деп йөрөөн.

Улуг монгуштар Бажың-Алаак сумузунга таптыг-ла 2 чыл болуп турда, «дайын эгелээн» деп коргунчуг медээ кудай-дээрнин сүртенчиг кылдыр чаңнап кээри дег, дыңналып келген. ТАРН Улуг Хуралы 1941 чылдың июнь 22-де кежээкиниң тос шакта амгы «Алдан-Маадыр» чурт-шинчилел музейиниң бажыңыга болуп эрткен. Оон медеглели: «Бодунуң Чазаанга баштапкан тыва улус амы-тынын харамнанмайн, фашистиг эжелекчилерге удур Совет Эвилелинде россия улустуң демиселинге, дайзынны бүрүнү-биле ажып тиилээр дээш, бүгү-ле бар күжү болгаш акша-хөрөгү-биле киржиринге кезээде белең» болган.

(Уланчызы 5-ки арында).

Сүт-Хөлдөн

«Чагыдылга хүнү»

Кожунуң төп федералдыг харылзаа албанынын ажылдакчылары Б.Д. Ховалыг, З.Б. Ховалыг эрткен айда «Чагыдылга хүнү» бедик деннеге эрттирген.

Аңаа Алдан-Маадыр, Бора-Тайга, Суг-Аксы болгаш өске-даа сумулардан бо чылдың бирги чартында 5-6 чедир солун, сеткүүлдерни чагыткан эң идепкейлиг чагыкчыларны, номчукчуларны илереткен. Чойган-маа Монгуш, Екатерина Ондар, Инна Монгуш, Клара Ооржак, Дарья Сат, Зоя Султамуратова, Өнермаа Монгуш, Светлана Сат болгаш оон-даа өскелерни чурук тырттырар аппарат пленкалары болгаш халас чагыдылга-биле шаңнап мактаан.

Галстуктарлыг «Чалбышчылар»

Суг-Аксы эге школа-зында уругларның «Чал-

быш» аттыг организациязын (удуртукчузу өөредилге-кыжизидилге талазы-биле оралакчы Р.А. Ондар) тургускан. Ында 3-4 класстарның 190 өөреникчилери — ам дээрзинде 150 уруг бактаап кирген. «Чалбыштың» командиринге дөрткү класстың эң эки корум-чурумнуг өөреникчизи Ондагай Монгуш соңгуткан. Организацияның байырлыг ажыдышкынынга РФ-тиң хүндүлүг башкызы М.Н. Ондар арга-сүмезин кадып, уругларга байыр чедирген.

Кызыл-кызыл галстуктарлыг бичии «чалбышчылар» боттарының шыдаар шаа-биле школаның хөй-ниити ажылдарына идепкейлиг киржирин, бьжыг сагылга-чурумнуг, кызымаккай өөренирин даңгыраглааннар.

«Чегу-Хаан» сагыс төвүңге

Хоочун садыг ажылдакчызы, ам амы-хууда сайгарлыкчы Лидия Ооржак кезек

сайгарлыкчы кыстар Уран Донгак, Айлаң Ооржак, Наталья Ондар, Елизавета Донгакты эвилелдеп алгаш, мурнунда чылдарда кожуунуң херөглекчилер эвилелиниң садыг турган бажыны кожуун өңчүзү кылдыр шилчидиптерге, чагырга чери-биле керээ чаргаш, боттарының күжү-биле септеп-селип, чараштыр дерээш, «Чеди-Хаан» садыг бажынын тургузуп алганнар.

«Чеди-Хаан» езулуг улуг садыг төвү болган. Ында чүзүн-баазын идик-хеп, эт-сеп, электри барааннарын делгээш. Сайгарлыкчы кыстар үндүрүг-дадырнын үе-шаанда төлөп, хөй-аыттыг ажылдап турарлар.

«Часкы хүн чылдыг чөмгөрер»

Ындыг темалыг чыышты чоокта чаа Суг-Аксы суурнун «Хоочуннар» клубунга ук клубтуң директору А.Т. Ондар,

кожуунуң социал камгалал килдизиниң ажылдакчызы М.А. Ооржак, суурнуң хоочуннар чөвүлелиниң даргазы З.Ч. Донгак олар организастаан. Аңаа хоочуннар кылып чорудар ажылдарның планын сайгарып чугаалашкан. Чижээ, ында «Алды чүзүн малым турда, аштавас мен, суксавас мен», «Мээң бажыңым, мээң огородум», «Эң хөй малдыг өг-бүле», «Чүзүн-баазын ногаалыг хоочун өг-бүле», «Салым-чааангы хоочуннар» деп мөөрейлерни, чечектер, ногаалар, дүжүт делгелгелерин организастаары көрдүнгөн. Ол ышкаш тимуржу команданы тургузуп, уран чүүлге сонуургалдыгларны хаара тударын база айыткан.

Кадыкшыл-байлаавыс

Чоокта чаа Суг-Аксы суурнуң уран чүүл төвүңге эмнелгениң божудулга бажыңы, поликлиниканың акушер-гинекология салбырының

эмчилери «Кадыкшыл — бистин байлаавыс» деп темалыг солун кежээни эрттирген. Улуг гинеколог эмчи Л.С. Ондар кожуунда ниити чоннуң болгаш херээжен улустуң кадыкшыл байдалының талазы-биле ханы анализтиг тодаргай илеткелди кылган. Ак халаттыг эмчилеривис кижиге амытанчы чырык өртемчейге чаяп бодарадып турар ие кижиниң кадыкшылынче, кежик-чолдуг, аас-кежиктиг чаагай амьдырал-чуртталгазынче улуг кичээнгейни угландырып, күженишкенин ажылдап турарын илеткеп демделгезин.

Оон соонда анзы-бүрү халдавырлыг аарыгларга хамаарыштыр видеофильм-нерни көргүскөн. Ол-ла кежээге чыылган чон ак халаттыг эмчилеривистин уран талантызын, ыры-шүлүүн, чогаалдарын дыңнап магадаар аас-кежиктиг болган.

Бораш ОНДАР.

Дөрт чыл дургузунда Дүргүлчүлүн кадыг-дошкун дайын чылдарында бодунуң эп-найырлчы өнүүнче, советтик Россияның чонунче чыгыг холун сунуп, сөглээн даңгыраанга ээ болуп, тыва улустуң фронттуже 19 миллион акша түнүг 5 эшелон (389 вагон) янзы-бүрү белектерни, 57 муң ажыг эң эки аъттарны, 10 «ЯК-46» деп самолетту кылып бүдүреринге херек акша-төгерикти, 50 муң ажыг эжеш хаактарны кылгаш, фронттуже чоруткан. 1944 чылда Украинаның колхозтары 27 муң саар инектерни алган. «Бүгү чүвени – фронттуже!» деп кыйгырыгны элчинин өгбүлөзи изии-биле деткип, мал-маганны белекке берип, тускай бижик-биле шаңнаткан. 1943 чылдың май 23-те биче лейтенант Нурсат Түлүшке командьлаткан баштайгы 11 эки турачы танкистер аъттанган. Оларның аразында Чөөн-Хемчик кожуунун Бажың-Алаак сумузундан Семис-оол Куулар, Амаа Монгуш, Калдың Монгуш Ада-чурттуң Улуг дайынынга эрес-мадырлыгы-биле киришкен.

1944 чыл тыва чонун төөгүзүндө база бир уттундурбас үе болган. Тываның Россияга каттышканының дугайында Декларацияга ийи таланың төлөөлери ат салганын Тываның чону улуг өөрүшкү, байырлал езулалы-биле уткаан. Делегейниң даштыкы чурттарының янзы-бүрү аймак-сөөктүг элчинери-биле, ылангыя кожа-хелбээ орус чон-биле, эп-найырлчы харыл-зааларны быжыглаар талазы-биле ийи чыл дургузунда Москвага күүрүнелер аразының чөвүлел хуралдарынга дорт киржип чораан база ол ышкаш Россияның дээди удурткучлары-биле хол тутчуп мендилежи, янзы-бүрү дугуржугаларга адын салып чораан Мунья-Базыр ону сеткилдин чоргааралы-биле күлээп алган. Ол чыл аңаа ийи-үш дакпыр байырлал ышкаш кылдыр сагындырган. ТАР-ның Чазааның удуртулгазынга ажылдап турган уелери (1926–1931 чч.) халас барбаанынга өөрүп турган. Россия биле Тываның эп-найырлчы эвин быжыглап каттыштарынга үлүг-хуузу киригенин ол ынчан утпаан турган.

1945 чылдың кайгамчыктыг

казы дүжүп келгенде, Мунья-Базыр Бажың-Алаак сумузунга бир дугаар Арыг-Бажы МЧАЭ-ни организаптап тургускан. Оон кежигүннери Дарыма Ондар, Балган Монгуш, Дуган-оол Ооржак, Эңчек-Кулак Ооржак, Сүрүң Монгуш, Намчыл-оол

тивтиг медресел чоорту өзүп эгелээн. Ол шагнын сталинчи хоойлузунун негелделери ыңдыг турган чадавас – күзүн ажаап алган тараазының бир кезин ыяап-ла күрүнеге, «кадыг үндүрүткө», планга дугаар турган. Оон артканын МЧАЭ кежигүн-

дээрзи 1948 чылда Арыг-Бажы МЧАЭ-ниң экономиказын сандарадып, чаа тургустунган коллективтиг хөй-ниити эге базымны, МЧАЭ-лер чорудулгазынга удур хоралакчы үүлгедиглер кылып, МЧАЭ-ни экономиктиг каражага чедиргени дээш, 8 чыл-

онааган политиктиг херектен деп херээнден хосталып чанып келген. Арыг-Бажы МЧАЭ-ниң баштайгы даргазы Монгуш Мунья, а Бора-Хөл МЧАЭ-ни организаптап тургускан кижжи – Севилбаа Чимитович Монгуш деп чондан дыңнаан мен. Ынчангаш «Искра» колхоз, совхозтуң, Бажың-Алаак сумузунун чингине үндөзилекчилери олар болган. Удаваанда Мунья Монгушту Арыг-Бажы сүт-бараан фермазының эргелекчизинге томуйлаан. Ол үеде колхозтуң саанчылары, кадарчылары (чурукта) боттарының күрүне мурнунга алган хүлээлгелерин алдарлыгы-биле күүседип, кожуунун күш-ажылчы чарыштарының хөй удаа тиилекчилери турганнар.

1970 чылдарның эгези. Бай-Тайга кожуунга чурттап тургаш, Бажың-Алаак суурже чорупкан мен. Ады-сураа бөгүнге чедир кымга-даа билдинмейн чораан Мунья элчин суралгы ферма эргелекчизи апарган деп дыңнааш, оон улуг күдээзи болур, «Искра» колхозтуң мурнакчы чолаачызы чораан Б. Монгуштуң башкарып турганы «сүт-сөөртүрүнге» олурупкаш, Кызыл-Хавак фермазынга чедер бердвис. Суурнун бир хүндүлүг кижиниң аал-оранынга кире дүшкөш, аяк-шайын аартап, ажил-ижин сонуургадывыс. Ынчан Тывага «Елочка» деп сүт саар аппараттарны ажылгап чоруп турган үе турган. Чөөн-Хемчик кожуунга ону бир дугаарында «Искрага» эккелген дээр болду.

Совхозка хөй чылдар дургузунда сүт-бараан фермазын эргелекчилээн, ТАРН ТК-га, Чазакка ажылдап чораан, юбилейлиг медаль баштадыр күш-ажылдың хоочуну деп, Бүгү-эвилелдин улус ажил-агыг чедишкениниң делгелгезиниң алдын, мөңгүн медальдарының ийи удаа эдилекчизи деп база ола албан чериниң хүндүткел самбыразынче кири бижээн дугайында херечилел болгаш өске-даа шаңналдарны көөр, оларның ээзи-биле чугаалажыр чүве көвей болган. Оон сактышкынарны силерге бараалгатканым бо, хүндүлүг номчукчулар.

Танов ЧИГДЕН.
(Гонорарын арттырдым).

Чараалаар аарыг

ЧУРУКТА: (солагай талазындан оң талазынче) ферма эргелекчизи Мунья Монгуш, Билин Кужугет, Амыр-Менди Монгуш, Хомус-оол Ондар, Кара-Күске Монгуш, Чаш Куулар, Севилбаа Ооржак. М. Монгуш беседа чорудуп олур. 1987 чыл. Бажың-Алаак суур.

Монгуш, Ынаажык Монгуш, Чимит Ховалыг, Дарый Ховалыг, Менди-Байыр Ооржак, Айыгы Иргит, Шыырап Сат, Эктек-оол Сат, Орус-оол Саая, Шыдар Ооржак, Дембирел Хомушкү олар болган. Активчи арааттар чыгып хуралдааш, даргазынга чангыс үн-биле Муньяны соңгуп алганнар.

Кежигүннер баштай боттарының хууда азырап орган малын ниити өңчү кылдыр салчып алганнар. Терге-шанак андазын, илиирлерни боттарының күжү-биле кылып эгелээннер. Дарыма Ондар, Дуган-оол Ооржак, Балган Монгуш дег кончук ус-шевер дарганнар турда кымга чангыс деп аан. Удаваанда МЧАЭ-жилер Чөөн-Хемчиктиң эки ажылдыг эштежилгелериниң одуруунче кирип, кожуун чагыргазының шаңнал-макталыга төлептиг болганнар. Мал-маганны четчир кылдыр МЧАЭ өстүрүп, коллек-

нери аразында дугуржулга езугаар деңге үлежир кылдыр устайга айтылган.

Монгуш Мунья-Базыр 1924, 1930 чылдарда Буян-Бадыргының, Чүрмит-Дажының, Данчайның контрреволюстуг бөлүүнүң нам талазындан организаптаскыларның бирээзи турган дээрзин Тыва областың дээди удурткучлары ынчан база утпаан турган хевирлиг. 1948 чылда оларга кончук таарымчалыг байдал тургустунуп келген. Ол чүп дээрге «Мунья улус-чоннун ижер-чиир хырнын бодавайн, дарганнарны көгүдүп, оларга тараа үлеп берипкен» деп чугааны өрү черлерже холчу кижилер тарадыпкан. Ынчангаш Монгуш Мунья-Базырны удуртуп турган ажил-агыгының дүжүдүн самчыгдан дээш тудуп бажыңнаан. Байысаалга элээн үр уламчылааш, доозулган. Бурудадыр доктаал: «Монгуш Мунья

га хосталгазын казып шиидер» деп үндөзүн чок шийтпир үндүргөн. 1949 чылдың март 2-де төп черден Күрүнениң айыыл чок чер комитединиң даалгазы-биле бажында чидиг чыдаларлыг ланчы бооларлыг ийи шагдаа келгеш, хөй ажы-төлү көрүп, ыглажып турда-ла, тудуп апарган. Ол хүн төртүтүнген ийис уруглары Маруся, Маша ам кырган-авалар апаргылаан. «Өлүш өзер, өл кургаар» деп чүве ол ыйнаан.

Элчин шийткелдин беш чылын кара-бажыңга эрттирген. 1950-1953 чылдарда политиктиг шаажылаалдың чаңгызы бажын база катап көдүрүп келген болгаш, дошкун чылдарның казыргызы «чоннун дайзын-нарын» кам-хайыра чокка бөөлдеп эгелээн. 1953 чылда Сталин чок апарган соонда, агартышкынга таварышкаш, 1954 чылда ол актыг черге яла

Бо чылдың эгезинде малдың чараалаар (ячур) аарыг Моолда катап тыптып келген. Ветеринарлар шак бо аарыгны кожавыс күрүне-биле кызыгаарлажып турар Амур областың Садовое суурунда бода малдан база каш ай бурунгаар илередип тышкан.

Вирустар тывылдырар халдавырлыг бо мал аарыг Тывада бо хүннерде бар бе, бир эвес чок чүве болза, ону республика девискээринче киирбениң талазы-биле кандыг хемчеглер алдынып турарын билип алыры-биле Тыва Республиканың Ветеринария департаментизинге келдим. Меңээ долчу харыны албан чериниң начальнигиниң ора-лакчызы Марианна Драпчор берди.

— Малдың чараалаар аарыг Тывада бо хүннерде чок деп чүвени магадылап тур бис. Ынчалза-даа республиканың ветеринария албанының ажылдакчылары, а ол дээрге чер-черлерде 25 организация, 378 мал эмчизи-дир, аарыг чок дээш анаа олурбайн, боттарывыстың талавыстан ажылдарны чорудуп эгеледивис. Моолдун Төп, Сүхе-Батор, Хант-Тенгий, Гоби-Сүмбер болгаш Чөөн-Гоби аймактарына малдың чараалаар аарыг катап өөскүп, байдал нарыдап эгелээрге, ТР-ниң Чазаанче республика девискээринче бо аарыгны халдадып киирбениң дугайында доктаал төлевилелин ажылдап кылгаш, киирдивис. Ону чоокку үеде Чазак хуралына чугаалашкаш, доктаал хүлээп алып боор дээрзинге идегеп турар бис.

Тываның бода болгаш шээр малынга профилактика чорударына бо чылын 80 муң хемчээлдиг вакцина негеттини турар. Малдың чараалаар аарыг Моолга сөөлгү 4-5 чыл иштинде доктаамал бүрүткеттинип эгелээрге, федералдык Ветери-

нария департаментизинден 250 муң хемчээлдиг вакцианы бир дугаарында 2001 чылда садып алдывыс.

— Марианна Шинин-ооловна, бо аарыгта удур профилактиктиг ажылдар чүгле вакцина-биле кызыгаарланмас чүве ыйнаан?

— Ийе, шын. Чараалаар аарыгта удур ажылдар чорудар сорулгалыг белекчезен салтаал төлевилелинде 685 муң рубльди Чазактан дилеп турар бис. Бо ажил хөй саң-хөө чарыгдалын негээри билдингир. Бо хүннерде безин Моолдан Тываже кирип турар автотранспортту хынап, оларга дезинфекцияны чорудуп турар. Контрабанда эт база эвээш эвес, оларга карантинни хандыраы болгаш херек болза, узуткаары негеттинер. Чүгле шприцтер, инелер, хөвөннер дээш, өске-даа чүүлдер садып алырынга элээн акша-хөрөңги чарыгдаттынар. Малга вакцинацияны безин чылда ыяап-ла 2 катап 21 хонук үзүктелишкин-нерлиг чорудар.

— Малды чараалаар аарыгдан камгалап тарыыр эмни

ҮЗЕ ШИИТПИРЛЕТТИНЕР

садып алырынга херек акшаны республиканың Чазаа мурнунда чылдарда база берип турган ийик бе?

— 2001 чылда 720 муң рубльди берген. Ол чылын 44318 бода болгаш 394943 шээр малды тарыдывыс. Сөөлгү ийи чылда саң-хөө айтырыгың бергедээни-биле профилактик вакци-нацияны Моол-биле кызыгаарлажып турар 5 кожуунга чоруткан.

— Моолдан эт кири сөөртүрүн хораан деп дыңнаан мен...

— Ийе, кожа күрүнеге бо аарыг катап тывылган соонда, РФ-тин күрүнениң кол ветеринар инспектору Е.Непоклоновтуң чагаазынга үндөзилээш, Моолдан Тываже эт болгаш эт продукцияларын кири сөөртүрүн катап соксаткан.

— Моолдан бир чылда ортумаа-биле кайы хире эт кири сөөртүрүн турганыл?

— Чижээлээрге, эрткен чылын Моолдан 399 тонна мал этдин кири сөөрткен. Этти чөпшээрелдиг кири сөөртүп турда, бистиң ажилдакчылары-выс оон шынарын Моолга хынап турганнар.

— Мурнуу-Чөөн Азия чурттарынга куштун грипп аарыг сөөлгү ийи чылда негетереп тарайды, а Россияда бо аарыг амдыгында бүрүткеттинмээн. Ынчалза-даа бистиң

чуртувус даштыкы чурттардан, ылангыя АКШ-тан, куш этдин хөйү-биле садып ап, кири сөөртүп турар деп билер мен. Оларның чамдыгызын бистиң республиканың хоорай-суурларының садыг-наймааларында база садып-сайгарып турар болза.

— Куштун грипп аарыг — халдавырлыг аарыг-дыр. Оон чуртче кири сөөртүлгези федералдыг Ветеринария департаментизиниң шыңгыы хыналдазында турар дээрзи билдингир. Республиккаже кири сөөртүп турар куш этдин бистиң албаның ажилдакчылары хынап турар. Ол бүгү чуртта ышкаш, республика девискээринде амдыгында бүрүткеттинмээн. Ынчалза-даа аарыгны республика девискээринче баш бурунгаар киирбеси-биле куштун грипп аарыгына удур профилактиктиг ажылдар чорударының дугайында доктаал төлевилелин ажылдап кылгаш, Чазакче киирдивис.

— Республиканың ажил-агыгларын эм-таң-биле канчаар хандырып турар силер?

— Сибири язвызындан, чумадан, малдың калчаа болгаш чараалаар аарыгларындан камгалап тарыыр эмнер-биле хандырып турар бис. Ижин-шөйүндү болгаш кодуур аарыгларының эмнерин тыпчып бээри — база хүлээлгевис. Арткан аарыглардан

эмнерни ажил-агыглар боттары тып, азы бистиң дузавыс-биле Москвада «Агроветсервис» фирманы дамчыштыр чагыдып, садып ап турар.

— Республиканың ветеринария албанын мурнунда чылдарда федералдыг бюджет акшаландырып турган. Бо чылдан эгелээш, акшаландырышкыны республика бодунга алып деп турар. Маңаа хамаарыштыр чүнү чугаалап болур силер?

— Бүгү-россияның ветеринария албанында чаартылга чоруп турары шын. Төп эрге-чагырга черлери, оон иштинде федералдыг департамент, субъекттерде ветеринария албанын девискээрлерге хүлээди берген. Оларның бадыткалы мындыг: мал-маганнар субъекти-лерни, ынчангаш акшаландырышкың база оларны болур ужурлук.

Тыва Республиканың Чазаа бистиң байдалывысты билип турар. Бо айтырыг удавас үзе шийтпирлеттинеринге бүзүрээр бис. Шынап-даа болза, мал эмнээшкининде дарый шийтпирлээр айтырыглар хөй болгай. Чазак республиканың ветеринария албанынга бо чылын 25 миллион рубльди берген. Ол безин чугула базым деп чүвени билип, үнелеп турар бис.

Юрий ДАРБАА
чугаалашкан.

ТОДАРГАЙ СОРУЛГАЛАРГА ҮНДЕЗИЛЕТТИНГЕН

Бо чыл Россияның политиктиг амыдыралыга төөгүлүг чылдарның бирээзи болуп артары билдингир. Ол чүгө В.В.Путиниң РФ-тиң Президент сонгулдазынга бүзүрелдиг тийлелгени чедип алганы-биле эвес, ол Россияның Чазанга улуг өскерлишкннерниң болганы-биле холбашып турар. Россияның төөгүзү-биле холбаштыр алып болза, бо чылгы Россияның Чазанга болган административтиг реформа ышкаш, шак ыңдыг чаартылга каян-даа турбаан. Каян Л.И.Брежнев чуртту удуртуп турар үедө СССР-ге удуртукчуларның саны 1,060 муң кижиге турган, М.С.Горбачев үезинде 1,602 муң кижиге четкен. Мында хамаарышпас күрүнелерниң демнежилге чурттарының удуртукчулары кирип турарын айтып каайн.

Б.Н.Ельцин — чуртту башкарып тургаш, күрүне бюджет-биле эң-не хөй дүжүмөттөри чөмгөрип турган кижиниң бирээзи. Күрүнениң Статистика комитетиниң берген медээзи-биле алырга, 1996 чылда Россияга күрүне дүжүмөттөриниң саны 2655000 кижиге турган. Ажыл-агылар, завод, фабрикалар буурап дүжүп турган, а күрүне дүжүмөттөриниң саны ийи катап улгады бергени кымны-даа дүвүрөтпейн турган.

2000 чылда Россияның удуртулгазының бажына В.В.Путин чедип келгеш, 2004 чылдың январь 1-ге чедир күрүне аппаратында ажылдап турар удуртукчуларның санын 1884300 кижиге чедир кызырып келген. Административтиг реформаны чорударына Президент В.В.Путин тодаргай угуланышкынның ажылдары чорудуп турган. РФ-тиң Чазанга административтиг реформаны чорударының бетинде чамдык хоойлуларны Күрүне Думазынга сайгартып, бадылаткан турган.

Президент Касьяновтуң удуртуп турган Чазаның ажылынга чүгээр деп үнелелди берип тургаш, чүгө солааны деп, айтырып тургустунуп кээр. Мында чөптүг чылдаганнар бар, чамдык политиктерниң чугаалап турары-биле алырга, Касьянов Ходорковский баштаан олигархтарны деткип турган деп турар. Чазак биле Президентиниң аразына бо талазы-биле маргылдаалыг айтырып турганы чадавас. Чүгө Ходорковскийни Президент сонгулдазының бетинде тудуп хоругдааныл? Бо база анаа агаардан тургустунуп келбээн айтырып болгай. Ол сонгулдага хамаарылгалыг, хамаарылга чок-даа болза база политика-биле холбашкан айтырып болгаш өске олигархтарга өөредиг болганы билдингир. Ельцинниң чуртту башкарып турган үезинде дээди эрге-дужаалдыг дүжүмөттөрдө күрүне акшазы-биле холбашпаан кижини тывары берге. Чоокта чаа "Аргументы и факты" солунга АКШ-тың конгрессменнери 1998 чылда делегейниң валюта фондузундан Россияга дузаламчы кылдыр чээлиге бергени 4,8 млрд. долларның чиде бергенин дилеп тывар дугайында айтырып тургускан. Ол херекти сайгары-биле Федерация Чөвүлелин тургустунган комиссия орта А.Чубайс, Е.Гайдар, С.Кириенко, С.Дубинин хамаарылгалыг деп тодараткан. Нефть компаниязы "ЮКОС" дугайында айтырып көдүрлүп кээрге, АКШ-тың Конгресинде ол компанияның төлээ-

лери бар болгаш чиде берген миллиардтар дугайында "сактып" келгени ол-дур ийин.

Экономикага хамаарышкан кол шийтпирлерни үезинде хүлээп албайн турганы дээш Президент Касьяновтуң Чазан буруудадып турган. Ол бир дугаарында, үндүргүлөргө болгаш чаңгыс аай социал үндүрүгнү чигедириниң айтырынга хамаарыштыр чоруп турган. Оң-биле чергелештир пенсия системазына өскерлишкннер, медицина камгалалы, чер иштинин бойдус курлавырларын ажылгаарын таарыштырары дээш, өске-даа айтырылгар талазы-биле Чазактың адынга чөмөлөндөр хөй турган. Ынчалза-даа Касьяновтуң удуртуп турган Чазан Президент багай ажылдап турган деп айтып болгай. Чурттуң ниити иштики продукция бүдүрерин 2003 чылда 7,5 хуу өстүргенин чугаалаарга, четчир. Сөөлүг он чыл иштинде Россия бир дугаар ыңдыг бедик көргүзүгнү чедип алган.

РФ-тиң Чазанга турган 27 яамылардан 14 яамыны арттыргаш, РФ-тиң Чазак Даргазын чаңгыс оралакчылыг кылдыр тургусканы — Россияның Чазаның төөгүзүндө турбаан реформаның чаартылганы мындыг болган. Россияның политиктиг амыдыралына шоолуг-ла кескүлөң эвес чораан М.Фрадковтуң РФ-тиң Чазан даргадай бергени чамдык кижилерни база кайгадып турар. Бо талазы-биле парлалгада политиктиг тайылбырлакчыларның бижип турары-биле алырга, ажылдап чораан албан черлеринге күрүне акшазы-биле холбашпаан азы олигархтарга каттышпаан кижиге деп турар.

РФ-тиң Чазак Даргазының яамыларның ажылын контролдаар Чазактың оралакчыларын дүжүргени чөптүг. Ажылдың тодаргай участогун харылаар яамы, оң сайыды турда, РФ-тиң Чазандан ону харылаар оралакчының турган ажыгы чок. Бо езулуг чөптүг реформа болган. Ол, бир талазында, ажылдың тодаргай участогун харылап

турар сайыттың ат-алдарына салдарлыг болуп, ийи талазында, оң харысалгазы улгадыр. Мооң мурнунда РФ-тиң чамдык улуг яамыларының сайыдының оралакчылары 20 чедип турган черлер база турган, ам колдуунда сайыт бүрүзүн ийи оралакчылыг кылдыр тургустунган.

РФ-тиң Чазан яамылар, федералдыг албан черлери болгаш федералдыг агентстволарның удуртукчулары-биле каттай 79 кижиден тургустунган. Назы-хар талазы-биле ап көөр болза, 33 хардан 55 харга чедир назылыг кижилерден тургустунган Россияның төөгүзүндө эң аныяк Чазак болуп турар. Чаңгыс сөс-биле чугаалаарга, ажылдаар назынының үезинде кижилерден шийип тургустунган. Бир эвес делегейниң сайыраңгай чурттарының деңгели-биле алып болза, Россияның Чазаның дээди удуртулгазында кончуг аныяк кижилер келген деп даштыкы парлалга безин демдеглээн болгай.

Чоокта чаа РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы А.Жуков "Российская газета" солунга берген интервьюзунга амгы Чазактың ажыл-чорудулгазының кол угуланышкынның хамаарыштыр чүве чугаалап тургаш, күрүне дүжүмөттөриниң

турары-биле алырга, мооң мурнунда күсөкчи эрге-чагырганың федералдыг органнының саны 58 турганындан ам 75 чөдө берген, административтиг реформаның түнелинде, Чазактың штаттыг ажылдакчыларының саны кызырлыр хамаанчок, улам өскөн эвес бе деп, айтырыгны тургузуп турар.

Бо талазы-биле айтырыгга РФ-тиң Чазаның аппаратының удуртукчузу Д.Козак мынчаар харылаан:

— Чамдык яамыларга улуг кызырылда болбас-даа болза, РФ-тиң Чазаның аппаратында улуг кызырылда болуп, чижээ-биле 200-300 хире кижиге, ыңчангаш оң хүлээлгези өскерлир дээн Д.Козактың чугаалап турары-биле алырга, Чазак биле яамылар аразында бот-боттарын дакпырлап турар хүлээлгелери ап каапкан болгаш федералдыг яамыларның харылап турар адырларына бот-харысалганы улгаттырган болуп турар.

Күш-ажылдың хоочуннарына болгаш инвалидтерге көрдүнгөн чигелделерни бир янзы шийтпирлээриниң айтырып тургустунуп турар. Чоокта чаа РФ-тиң Саң-хөө яамызының сайыды А.Кудрин "Российская газета" солунга берген интервью-

Бо элээн нарын айтырып, чүгө ыңчаар тургустунуп келгелди дээрге, Россияның субъектилери экономика талазы-биле чаңгыс деңгелде турбайн турар. Чамдык бай-шыырак субъектилер күш-ажылдың хоочуннарына, инвалидтерге көрдүнгөн чигелделерни долзуу-биле хандырып турар, а бистин ышкаш дотацияда турар субъектилерге хоойлуда көрдүнгөн чигелделер долзуу-биле ажыглаттынмайн турар. Бир талазында, бо ылгалды чидирери-биле ыңдыг шийтпирни хүлээп алыры негеттинип келген. Ийи талазында, хоойлуда көрдүнгөн чигелделерни ажыглавайн турар улус база хөй. Бо айтырыгга хамаарыштыр Жуков тайылбырны берип тургаш, ай санында пенсияга 600-900 рубль хөмчээлди тургузарын чижеглей чугаалаан. Ол колдуунда хоойлуда көрдүнгөн чигелделерге хамаарыштыр чугаалап турар. Онзагай деңгелдин дайын киржикчилеринге оон-даа хөй болуру чадавас деп турар. Амдызында чигелделерни акша-биле солурунун санаашкыны чоруп турарын барымдаалааш, пенсияга кайы хире немелде тургузарын Жуков тодарадып чугаалавайн барган.

Чамдык кижилер хоочуннарының, инвалидтерниң чигелделерин ап каапкаш, Чазак бодунга ажыктыг байдал тургузуп алыр деп бодай бээр чадавас. Номчукчуларга билдингир болуру-биле мынчаар айтып каары артык эвес. Мооң мурнунда чигелделерге РФ-тиң Чазан 40 млрд. рубльди үндүрүп турган болза, ону акша-биле төлей бээрге, 170 млрд. рубль чөдө бээр деп турар. Чогум кандыг чигелделерни ап кааптары амдызында билдинмес, ол чуртталга-коммунал ажыл-агыйына болгаш чурттаар оран-сава хөлезининге хамаарышпас дээрзин баш удур айтып каайн.

Фрадковтуң Чазан РФ-тиң Президентиниң шүгүмчүлөп турары үндүрүлгелерни чигедириниң талазы-биле тодаргай хөмчөглөргө ап эгелээн. Ол колдуунда 2005 чылдың январь 1-ден эгелеп күштүг болуп кирер. Чүгө чаңгыс аай социал үндүрүгнү бадырыштарга, бүдүрүлгелерге 10 млрд. доллар артып каар. Ол ажылчыннарының социал байдалын экижидеринге болгаш бүдүрүлгелерниң бот-башкарнып ажылдаарына улуг идиглиг болуп.

РФ-тиң Чазак Даргазы М.Фрадков Федерация Чөвүлелинге чүве чугаалап тургаш, яды-түрөнгү чорукту ажып эртериниң тодаргай сорулгаларына болгаш чурттуң экономиказының амгы байдалына хамаарыштыр Чазактың ажыл-чорудулгазының тодаргай сорулгаларга үндезилеттингенин демдеглээн.

Сергей ХЕРТЕК.

РФ-тиң Президентизи В.В.Путин бодунуң ийиги ээлчээнде чуртту удуртуп киргеш, экономиканың тодаргай адырларына күрүне политиказын ажылдап кылыры-биле Чазактың структуразын чаарткаш, оларның эрге-хүлээлгезин тодаргайлаан. Президент 5 яамыны, 12 федералдыг албан черлерин, 1 агентствону боду дорт контролдаар кылдыр хүлээнип алган, а арткан 9 яамы, 21 күрүне албан черлери болгаш 25 федералдыг агентстволарны Чазак Даргазы удуртуп кылдыр хүлээндирген.

зунга мынчаар тайылбырлаан болгай, чигелделерни ап каапкаш, оң орнунга компенсация акшаны Чазак төлөп шыдавайн баар деп чамдык кижилер дүвүрөп турар деп. Бо-ла айтырыгга хамаарыштыр РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы А.Жуков мынчаар тайылбырлаан:

— Бир дугаарында, пенсияны өстүрериниң дугайында айтырыгны шийтпирлээр, оң соонда чигелделер дугайында айтырыгны көөр. Бо айтырылгар колдуу денге шийтпирлетиңер, бүзүрөп болуп силер. 1991 болгаш 1998 чылдарда чонун шыгжап алган акшалары "өрттенип" каарга, чонун Чазакка бүзүрели чидип бар чыткан. Хоойлуларны хүлээп ап келген-даа болза, ол күсөттинмейн келген. Күш-ажылдың хоочуннарына болгаш инвалидтерге тургузуп каан чигелделерниң чарты күүсөттинмейн келген, чон ону ажыглавайн турган-даа. Ам ол чигелделерни дүжүргөш, акша төлээрин көрүп турар.

Аналитиктерниң чугаалап

чорудуп эгелээн. «Өлден артар, өрттен артпас» деп бурунгу тыва чонун чиге сөглээн улугер сөзү ханы уткалыг. Өрт колдуунда кижилерниң от-биле оварымча чок болганындан болуп турар. Ие бойдузувусту камгалап, өрттү болдур-тазының талазы-биле серемчилелдиг болурун кыйгырып, чурттакчы чонун дараазында негелделерни күсөдирин сагындырдыыс: заповедниктиң девис-

кээринге чөпшээрел чокка кирип, мыйыс чыып болбас, аңныр сезонунуң үезинде чөпшээрелди арга-арыг ажыл-агыйындан алып болгаш тускай өөредилгени эрткен турар. Мыйыс чыыр үедө чүгө арга-арыг ажыл-агыйының чөпшээрел бижии-биле арга-арыгга чоруп болуп.

«Убса-Нур ыйгылаажы» күрүне заповедникниң парлалга бөлүү.

ЧҮГЛЕ ЧӨПШЭЭРЕЛ-БИЛЕ

Часкы үедө өрттү болдур-тазының талазы-биле ТР-нин Чазаның «ТР-ниң девискээринге өрттүн айылы чок чоруунуң айын эрттирер дугайында» база «Республика девискээринге часкы-чайгы аңнаашкын болгаш дуюлгуг черлик аңнарның дүшкөн мыйыстарын чыыр үедө арга-арыг фондуларының участоктарын ажылгаарының

тускай чурумунуң дугайында» доктаалдарын удуртулга болдургаш, күрүнениң «Убса-Нур ыйгылаажы» заповедниктиң девискээринге өрткө удур шалыпчы айны чарлаан.

Ук доктаалдык боттандырылары биле заповедниктиң инспекторлары суму, кожуун чагыргалары-биле кады ажылдаарының планын тургускан. Заповедник-

тиң онзагай камгалалдыг черлерингө шынгы хайгааралды тургускан. Тайганың үнүштерин, аң-меңниң мыйызын чыып келген төчөглекчилерни (чөпшээрел чок кижилерни) тудуп торгаар, чурттакчы чон болгаш өөреникчилер ортузунга лекцияларны, өрттү болдуртазының талазы-биле өөредилгелерни организастан эрттирер ажылды

ПЕДАГОГИКА

Айыткалды чугаалажып тура

ДЭЭШТИГ БОЛДУ

ТР-ниң Чазаның Даргазы Ш.Д.Ооржақтың Улуг Хуралга 2004 чылда республикага байдалдың болгаш күрүне политиказының дугайында Айыткалды биле таныштым. Ында Чазак Баштынының бүгү айтырыглар талазы-биле бодалдарын деткидим. Дөртөн ажыг чылдар дургузунда өөредилге-кижизидилге ажылы кылып келген башкы кижиге болгаш, ук Айыткалда «Хүннүң сорулгазы—эр башкыларны школаже хаара тудары» деп сөстөр менээ эн-не дээштиг, чоок болду. Чүге дизе чылдагаанын тайылбырларын кызыдып көрейин. Кижизидилге, ылаңгыя аныяк-өскөнниң кижизидилгезиниң дугайында кезээде сагыш човап, хайгаарап чоруур мен. Сөөлгү он беш, чээрби чылдар иштинде аныяктарны кижизиттингени (кижизиге байдалы) суларап, ажыл-ишче сундулуу чидип, арагалаар, хөглээр, турамык, аксы-сөзү байбаң болу бергени эскертинер. Оң чылдагааннары хөй: шаандагы чарашчаагай, хүндүлээчел, биче сеткилдиг, ажыл-ишчи тыва чаңчылдарывыс уттундурган, амыдыралдың өскерлип турар шапкын агымы-биле телевизорга Барыын чүктүң биче сыгап турар «культуразы», ында күчүлээшкн, өлүрүшкүн... Ол бүгүнү бистин чүвени чедир билбес аныяктарывыс маадырлыг чорук деп бодал турары база амыдыралдың түр үеде бергедээшкннерин ажыглап, байып алыр дээн кара сагыштыг кижилерниң аныяктарны болгаш кошкак кижилерни арага, чыдыг, кара чашпан, «технар» чергели хораннар-биле тендип турарында деп бодал чоруур мен.

Сөөлгү чылдарда школаларда оолдар 10-11 классты ховар доозар апарган. Оолдарның хөй кези 9 класс дооскаш, ескээр өөренип азы будалып чоруй баар. Ажы-биле чугаалаарга, школа оон ыңай оларга солун эвес. Школада эр башкылар эвээш. Бүгү эгелээшкн херэжен улустун холунда, школада-

даа, дыштанылга кезээзинде-даа, спортчу маргылдааларда-даа оолдар чүгө хайгааракчылар апаар, ынчангаш сонургал өжер. Чамдык коллективтерде база ыңдыг чүүлдер таварышкылаар. Бо чорук оолдарның азы аныяк эр кижиниң идепкейжи амыдыралчы чоруун кудулаткан деп санаар мен. Оолдарның ыдыктыг хүлээлгези — шериг эрттиреринден дезер чоруу база-ла кижизидилгезинде деп бодалар мен. Бичиизинде иези хөлүн эрттир чассыдып өстүрүп каар. Оң соонда уруглар сады. Ында база-ла херэжен башкылар. Эге класстарга эр башкылар база боор болза, дыка таарымчалыг, ылаңгыя оолдарга. Ол мээң хууда бодалым-дыр ийин. Оолдарга чажындан аажы-чаңы эрзиг, бодун туттунуп биллир, боду дээш туржуп шыдаар, спортка ынак, мөге-шыырак болуру негеттинер. Ынчаар кижизиттинген кижиге шеригден-даа деспес, чазыг кылып, херек адаанче-даа белен кирбес!

Эрзиг эрлер дугайында, оларның активчи, эгелекчи херектериниң дугайында ийичаңгыс материалдар үнгүлээрге, ону деткири, олче кичээнгей салыр кижилер чок, ниитилел база «дүлей» бооп турар. Бо чылдың апрель 13-те үнгөн №60 «Шында» Борис Ондарның «Тыва ниитилел болгаш ажил-агый» деп чүүлүнде «тыва эр кижиниң национал-чараш мөзү-шынарын тып, илередип, ону чечен чогаалдарга алгап-мактап, чуруп, езулуг тыва национал үлегерге ажы-төлүвүстү кижизидер үе келген деп бодалар мен», дээн бодалынга бүрүнү-биле катчып тур мен. Чазак Даргазының Айыткалында дорту-биле «Хүннүң сорулгазы» деп айтып каан болганда, бо айтырыгны шийтпирлээрде база дорт болгаш дарый шимченер херек. Өөредилге яамызы педучилище болгаш университет дооскан соонда өске шугумда ажылдап чоруур башкыларның амыдырал байдалын өөренип көрүп тургаш, школаже ээлди-

рер аргазын кылыр. Олар-биле керээлер, дугуржулгалар чарар болза эки. Бо чылын чаа доозар оолдар төрөөн школаларынга күзелди-биле баар дээрзинге бүзүрээр мен. Олар төрөөн суурунун, сумузунун бичи чаштарын езулуг кижилер кылдыр кижизидип, өөредип каарынга сагыш-сеткилинден сонургалдыглар дээрзинге чигзиниг кайын турар деп. Мээң бо чүүлүм солунга парлаттына берзе, чамдык кижилер мени херэжен улустун азы херэжен башкыларның ат-алдарын кудуладып тур сен деп чемелээр чадавас. Үе бергедээрге херэжен чоннун туруштуунга, маадырлыгына мөгейип чоруур кижиге мен. Сөөлгү үелерде школаларның удуртукчулары колдуунда херэжен башкылар, биче болгаш ортумак бизнести херэжен аныяк уруглар башкарып турар. Хып дээн чалы, чараш, аныяк кыстар сумка, барбаларын сөөрткеш, Саян артындан автобустап, машина-даа хөлөзилеп чораш, барааннап эккеп, чонга садып, амыдыралын салбайн чорлар ышкажыл. Ол хире назылыг оолдар, ылаңгыя кедээ черлерде «ажыл чок» деп арагалап, шош-содаа үндүрүп турарын көөрге, чаржынчыг, чованчыг. Олар боттары човавас, ытпас-даа. Чоокта чаа кудумчуга таныырым аныяк оолга уткужа бердим. Аксы чыттыг. Мендилешкеш, беш рубль диледи. Чок дээримге, пенсияң чаа үндү чоп дээш турар. Пат боорда адырып алдым. Суму чагыргазына баргаш, ол оолду чүге ажылдатпазын айтырдым. Аарып турар, ажыл кылып шыдавас диди. Оолдун бодун көөрүмге, буга дег тырың, семис, шыыраа дээрге менден ийи катап улуг эр болчук. «Өпеям няялап ор мен, даай» деп меңээ хөөрөөн чүве ийин. Кадайы бичи, ырбыска уруг-ла болгай, үргүлчү Абакан ажып, машина хөлөзилеп барааннаар чүве.

**Сарыг-Донгак КИИМ-ООЛ,
ТР-ниң алдарлыг башкызы.
Тээли.**

ЭПТИГ, ДЕМНИГ

Элегес-Аксы суурда «Салгал» уруглар садын 2003 чылдың июль айдан эгелеп Кызылдың башкы училищезиниң доозукчузу, ийиги категорияның башкызы А.Х.Ондар удуртуп турар. Эргелекчинин кызыкам ажылының түңнелинде ында хөй-ле эки чүүлдер кылдынып турар. Ында хаара туттунган чаштар өзүп-доругуп, чамдыктары школаже баарынга белеткенип турар. Школага чедишкнниң өөренириниң эге белеткелин уруглар садындан эгелээр болгай. «Салгал» уруглар садының башкылары, кижизидилчилери ажылдың чедишкнниң кол быразы — ада-ие-биле демниг ажылда деп чүвени биллип, олар-биле сырый харылзаалыг ажылдап турар. Өөредилге-кижизидилге ажылында кол кижиге — ада-ие. Ада-иелер киришпейн турар ажылдыг өөредилге чери турбас ужурлуг. Кижигүннери төлөптиг ада-иелер бооп турар төрелдер комитетин тургускан. Төрелдер булун кылганы дыка шынарлыг, оон ада-иелер билин бедидип, херек чүүлдерни номчуп ап турар. Комитетте Аяна Саржат-ооловна, Юлия Олеговна, Долаана Александровна, Любовь Дос-

пай-ооловна сугларның садик ажылынга дузазы дыка улуг. Уруглары арыг-силиг, эки кижизидилгелиг, дадывырын өйшаанда төлөп турар, хурал-суглаага, лекция-беседага үргүлчү кээр идепкейлиг, үлегерлиг ада-иелер кезээде макталда. Уругларының садигиниң бир чылдаан байырлалында ада-иелер өңүт телевизорну, микрофонну магнитофонну берген.

«Салгалдың» профкомун кижизидилчи башкы М.Д.Хорлуу болгаш дузалакчы башкы Р.Ч.Очур-оол эки удуртуп турарлар. Садиктиң каасталгазы үеде дүүштүр кылдынган. Ону аныяк чурукчу-каастакчы Ш.Б.Күжүгет утка-шынарлыг, эстетиктиг чараш кылдыр кылып турар.

Уруглар-биле ажылга эвээш эвес чылдарда бараан болган кижизидилчи башкылар А.Х.Ондар, Ч.С.Ондар, А.Д.Хертек, М.Д.Хорлуу чаштарны мөзү-бүдүштүг аажы-чаңга кижизидип, янзы-бүрү оюн-тоглааны организастан, солун болгаш хөглүг чүүлдерни номчуп берип турар. Байырлалдар хүннери солун болгаш уттундурбас кылдыр чогаадыкчы езу-биле эртип келген. Орус дыл, ыры-хөгжүм,

күш-культура башкылары Руслана Өпеевнаның, Галина Бокшалдайевнаның, Чодураа Седип-ооловнаның ажыл-ижи макталда.

Уруглар садының ажылының кол угланышкыны — экологтук кижизидилге. Аңгы бойдус булуңун. Ында эм, каттыг үнүштер, дириг амытаннардан эгелээш, тос чүзүн азырал малдың чуруктары делгеттинген. Чылдың дөрт эргилдешиниң демдектерин база бижээш, аскан. Н.И.Сүгө чаштарның кадыкшылыныч улуг кичээнгейни салып турар. Эмчиниң тургускан менюзу-биле повар С.М.Демертен амдангыч чемни кылып келген. Эрткен чылын садик чанында бичи шөлүнден картофель дээш, өске-даа ногаа аймаан хире-шаа-биле алганнар. Моон сонгаар «Салгалдың» коллективни картофель, ногаа аймаа-биле бот-хандырттынар чедип алырын планнап турар. Айлаң Хеймер-ооловна ам-даа чаа-чаа чогаадыкчы ажылдарны кылыр деп сорулга салып алган ажылдап турар. Чүңү-даа кылыр, бүдүрер дээнде демнежип, дузалажыр чаңчылыг «Салгалдың» коллективни чедишкннер оюп эртпезин күзедим.

Уван-оол МОНГУШ.

БАЛАЛБАС ИСТЕР

65 чыл. Бо үениң дургузунда школавыс хөй-хөй өөреникчилерни эртем-билигте чедирип, төөгүлүг орукту эрткен. Ол үениң иштинде чеже-чеже удуртукчулар, башкылар чеже балалбас исти арттырбаан дээрил!

Бо хүннерде школада 350 өөреникчи өөренип, 38 эртем башкылары, 2 соцпедагог, 3 тренер, 1 психолог, 1 эмчи бичи чаштарны өөредип, кижизидип турарлар. Оларның 32-зи дээди эртемниг, 13-ү ортумак тускай эртемниг, оң иштинде 10 бирги категорияның, 16 ийиги категорияның башкылары бар.

Школавысты аныяк академик, Россияның тергийн школалар директорларының чөвүлелиниң кежигүнү Андриян Дүмен-оолович Иргит удуртуп-баштап турар. Школавыстың чоргааралы — күш-ажылдың хоочуннары. Олардан аныяк башкыларның өөренип аар чүүлдериле хөй.

Вера Салчаковна Чанзан — бирги категорияның тыва дыл болгаш чогаал башкызы, Улус өөредилгезиниң тергийн, күш-ажылдың хоочуну. Башкының доостурган өөреникчилери тыва дылды, чогаалды эки биллип ап, хөй кези ТКУ —нуң тыва дыл, чогаал салбырын доозуп, төрөөн школазында болгаш Тываның өске-даа булуңнарында ажылдап чоруурлар. Школада «Аныяк бижикчи» деп бөлгүмүнү удуртукчузу. Уругларның шүлүктери Бай-Тайга кожуунуң «Мөңгүлек» чечен чогаал бөлгүмүнүң үндүргени «Одаг чыыжы» деп шүлүктүр чындызынче кирген.

Эрес-оол Седенович Салчак — бирги категорияның биология башкызы, РФ-тин хүндүлүг ажылдакчызы. Башкы өөреникчилерге бьжыг билигин берип турар. Аныяк башкыларның дагдыныкчызы, арга-сүмезин кезээде харам чокка берип чоруур. Зинаида Калчан-ооловна Иргит — база бирги категорияның математика башкызы. Ажылынга чаа аргадуржулганы ажыглап чоруур, школаның кожуунуң шыырак башкыларының бирээзи. Башкының өөреникчилери кожуунга эрткен олимпиадаларга, конференцияларга киржип, шаңналдыг черлерни ап келген. Доостурган өөреникчилеринден экономика-тиг өөредилге черлеринче киргеннер хөй.

Олардан аңгыда, хүндүлүг дыштанылгада-даа болза, школа-биле харылзаазын үспейн чоруур хоочун башкыларывыс бар. Сырга Назындаевна Күдерек — «Күш-ажылчы алдар» орденниң эдилекчизи, күш-ажылдың хоочуну, тыва дыл, чогаал башкызы.

Бичи-Уруг Өткээнековна Саая — эге класс башкызы, РФ-тин хүндүлүг ажылдакчызы, «Улуг башкы» деп аттың эдилекчизи база орус дыл, чогаал башкызы, Улус өөредилгезиниң тергийн Долзан Ляндюповна Хертек дээш, өскелерни-даа адап болур.

Мону бижип ора, онза демдеглексеп каар чүүлүм, школа-ның 1953-1956 чылдарда баштайгы орус башкызы, Кара-Хөлдүн кенни Зоя Феоктистовна Манчын ам-даа школа-биле харылзаазын үспээн. Эрткен чылын сөөлгү коңгада аалдап кээп, школа библиотеказынга хөй номну белекке берген.

Амгы үеде школавыстың башкылар коллективни өөредилгенин чаа арга-хевирин дилеп, чогаадыкчы езу-биле ажылдап турарлар. Школавыстың кол угланышкыны — денелге аргазының дузазы-биле чараш мөзү-шынарлыг, чогаадыкчы, кадыкшырак өөреникчилерни кижизидери. Аңаа чергелештир амгы үеде «Курлавыр төптүг кедээ школаны профилиг өөредилге хевиринге тудары» деп эртем программаны шенелде хевиринге ажыглап эгелеп турары. Бо угланышкына база программа даянып алгаш, школаның 6 методкаттыжышыкынары тус-тузунда программа-лары тургузуп алган ажылдап турарлар. Моон түңнелинде школавыс кожуунда болгаш республикада эки ажылдыг школаларның санында кирген. Өөредилгениң шынары бедип, Ниити билиг болгаш профессионал өөредилге яамызындан болгаш кожуундан келген хыналдаларда эртем аайы-биле багай эвес түңнелдерни көргүзүп турар. Чоокку чылдарда мөңгүн медаль-биле ийи өөреникчини доостурган бис. Оларның бирээзи Аяна Хертек ТКУ-нуң төөгү факультетинде, өскези Сайзана Хертек Красноярскның эмчи академиязында чедишкнниг өөренип турарлар.

Бо чылдың «Чылдың башкызы» деп конкурса «Чылдың башкызы-2004» деп атка орус дыл болгаш чогаал башкызы Сайлык Кызыл-ооловна Саая төлөптиг болган. Бо бүгү школада өөредилге талазы-биле директорнуң ораалакчызы Наталья Шыраповна Монгуштуң билдиги удуртуп-башкарып турар ажылының түңнели-дир.

Школада «Курлавыр төптүг кедээ школаны профилиг өөредилге хевиринге тудары» деп эртем программаны шенелде хевиринге таарыштыр чаа программаны ажылдап кылыр-биле 9 кижиге кижигүнүг эртем чөвүлели эртем удуртукчузу Чечекмаа Түлүш-ооловна Сагдының удуртулгазы-биле ажылдап турар. Чоокта чаа апрель төңүзүнде школавыс Сочи хоорайга болган Чогаадыкчы педагогика академиязының ээлчеглиг чыыжына киришкеш, «академиктиг школа» деп эргехүлээлгени алган. Ол ышкаш школа «Кадыкшыл болгаш боткамгалал» деп академиктиг төптү ажыдып, кожуунуң школаларын хаара тудуп ажылдаар сорулгалыг бис.

Эртем-биливиисти, арга-дуржулгавысты бичи суурувустун чоунун ажы-төлүнү өөредилге-кижизидилгези дээш харам чокка берип, чаңгыс кижиге дег демниг, эптиг ажылдап чоруурууска чоргаарланыр мен. Школавыстың улуг байырлалы 65 чыл оюн уткуштур школаның бүгү башкыларынга, өөреникчилеринге, ада-иелеринге улуг-улуг чедишкннерни күзедим.

**Зинаида ИРГИТ,
школаның инновация талазы-биле директорунун ораалакчызы.**

ЧАС КЕЛГЕН, РАССАДАН БЕЛЕН БЕ?

Юбилейлиг чылдың күсү дүжүдүн булуң бүрүзүңге бедик көргүзүлгө болгаш эки

тарыыр үнүштерниң үрезиннерин февраль-март айларда-ла чылыг, ыжык черлерге тарып өстүрүп алган кижилерге боттарының өзүмнери бар болганын оон-моон рассада тыптынар деп бергелер таварышпас. А бир эвес кандыг-бир чылдагаан-биле өзүмнерин белеткеп албаан кижилер бар болза, Сукпак суурнун адаа талазында

зыл кожуун янзы-бүрү үнүштерниң ниитизи-биле 6000 дөрбелчин метр черге, ооң иштинде капустаны 5400 дөрбелчин метрге тарып олуртур. Эрткен чылдың бо-ла үезинде республикага 7510 дөрбелчин метр черге янзы-бүрү рассадаларны тарып олурткан. Волобуевтер эрткен чылын рассаданы 600 дестү тараан болза, бо чылын олар 1500 чедир тараан. Эрткен чылгы тарылгазындан баштайгы доңатка алысканының соонда, чүгле помидорнун дүжүдү өскелерден эки болганын демдегледилер. Шак ындыг каражакогаралды катаптавазы-биле бо чылын үрезиннерниң сорттарын солаан. Рассада өстүреринге чеже-даа таарымчалыг байдал-

шынарлыг кылдыр алыр дээш салган сорулгазын күүседир-биле республиканың ажил-агыйлары бо хүннерде чер ажилының баштайгы тарылгазын эгелей берген. Тарылга мурнунда бир-ле дугаарында белеткеп алыр эң кол айтырылгылар — черни суггары, үрезин чаштырар, чер андарар машина-техниканың септелгези база тараа культураларының, картофельдин үрезинин чедиштир үлеп белеткээри-ле болгай. База ол ышкаш маңаа хамаарыштыр кол хаара тудар чүүл — ажилчин күш.

Шактыг ажилдаар кижилерге май айның хонуктары саа-давас, а кара ажил кылып чоруур кижилерге, ылаңгыя тарылга сезону келген бо үеде, тараажыларга, ногаажыларга майның хонуктарын халас эрттирип алыры харааданчыг болур ужурулуг. Бо хонуктарда кайда-даа агаар-бойдус шала соок, хирелиг-дир. Ынчалза-даа ажилхожулга кежээ, өг-бүлезиниң аьжы-чеми, амьдыралы дээш кызымак кижилер май байыр-лалдарында-ла садның, огородунун кышкы бок-күзүрүмүн арыглап, суг-сугтадын белеткеп, харын-даа баштай быжар ногааларының үрезиннерин тарып каапканы чугаажок. А бир эвес даштын аьжык черде тарып алган үнүштери бар болза, чылыг хүннер болгужеге чедир кызып кадагалап, соок суг-биле холун эрттир суггарбайн база хат-кавыскыга алыспазы-биле бар-ла аргаларны ажыглап ажааган-ла дээр.

Бажың чанының участогунга болгаш дачаларга, картофельден аңгыда дашкаар аьжык шөлдерге тарып дазылында чемиштиг үнүштеривисти, ногааларывысты, аргалыг-ла болза, рассадалап (өзүмнерни баш бурунгаар өстүрүп алыры) тарырынын шагдан тура чон биле берген. Ынчангаш рассадалап

хуу сайгарлыкчыларның бир ээзи Дмитрий Порфилович Волобуевтиң теплицазындан барып, чиик өрте-биле эки шынарлыг сорттун помидор, капуста, дыня, арбуз, перец дээр хевирлиг, витаминниг бол-

гаш аьш-чем аймаанга эң-не хереглиг үнүштерниң рассадаларын садып ап болурун номчукчуларга сүмелээр дээр ийик мен.

Дмитрий Волобуевтиң өг-бүлези 1990 чылдардан эгелеп рассадалап тарыыр үнүштерниң өзүмнерин тарып белеткээр аьжылды кылып турар. Бо хүннерде олар күчүлүг Енисейниң кыдында аьжык шөлдүн 50 гектар черин эжелеп турар. Девискээринде өзүмнер өстүреринге таарымчалыг кылдыр тургускан тускай теплицалары барык долу, даштын аьжык черде шылыргай шывыг адаанда тарып алган огурец, арбуз, дынязындан аңгыда, картошка шөлүн чардырып белеткеп каан. Суу чанында болгаш белен, тускай хоорзалар дамчыштыр суг өзүмнерже азы тарып каан үнүштерже дамчып турар. Март төнүгүлери, апрель эгезинде-даа тараан болза, капустаның, помидорнун, перциг рассадалары чедиштир өзе берген; сыы чоон. Олар Абакандан чаа сорттун ногаа үрезиннерин кыдат таныжының аайы-биле садып ап турарын дыңнаттылар. Херек ужурулуг чемишчидилгелер-биле чемгерилгени чорудуп турар.

Республика деңнели-биле алыр болза, бо хүннерде Улуг-Хем кожуун 1000 дөрбелчин метр черге капуста рассадазын, Кы-

дар бар болза, шынары багай сорттун үрезини канчаар-даа ажаарга чер албайн баар, ынчангаш үрезиннерни, аргалыг-ла болза, соңгаартан алыры кедилги дээрзин демдегледилер. Ынчангаш олар өстүрүп алган рассадаларын, аргалыг-ла болза, мөөңү-биле таарыштыр, чийгелделиг кылдыр сайгарып алырын күзеп турарлар. Бир эвес садып алыр күзелди кижилер бар болза, Волобуевтерде бир стаканда помидор рассаданың өртээ 10 рубль. А хөйүн алыр болза, өртекти чийгедирин кызыдар.

Ногаа аймаа тараан участокту чеже-даа морковь, свекла, редис дээш ышкаш дазыл чемиштиг үнүштер-биле долдуруп алырга, сыптыг үнүштер чокта ол дөмей-ле көрүш чок, сагышка-даа четпес болур болгай. Мындыг таварылгада бодунун холу-биле кылган аьжылы, өстүрүп алган өзүмнери черле эргим, ынчалза-даа Д.П. Волобуевтерниң өг-бүлезиниң тараан өзүмнерин көргөш, өг-бүлелерни, уруглар албан черлериниң удуртукчуларының кичээнгейин, рассада хереглезиңерзе, олардан ап болур хире-дир дээрзин угландырдым.

Чимисмаа МОНГУШ.
Василий Балчий-оолдун тырттырган чуруктары.

КУШ ЧОК ДЕП САНААР

Чочагай Маадыр-ооловна Тулуштуң адынга 1997 чылда Кызылда №1 школаның тывысканы ортумак эртем дугайында сериязы I-ЛЖ №369786 аттестады читкенин барымдаалааш, ону күш чок деп санаар.

АГРОЛИЦЕЙГЕ ӨӨРЕНИЦЕР!

Сукпакта агролицей майның 29-та 10.00 шакта 9 класска өөреникчилер хүлээп алыры-биле математика, орус дыл, биология, химияга айтырылгарга харыылар эрттирер.

Херек документилери: паспорт, 8 класс дооскан, эмчи эрткен, өг-бүле дугайында документилер.

Администрация.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Частың бо кайгамчык хүнү, пионерияның төрүттүнген хүнүнде, 65 чыл бурунгаар, бистиң эргим ынак ачавыс, кырган-ачавыс **Алдын-оол Кангаевич КАНЗАЙ** төрүттүнген.

Быжыг кадыкшылды, аас-кежиин болгаш чаагай амьдыралды ачавыска күзедивис.

Ачавыстың чүрээнге бүзүрел болгаш идегел, төрөөн черинге — Тывазынга шынчы бооп, эш-өөрүңге бердинген чоруу артарын күзедивис.

Улуг ынакшыл-биле **Өөнүң ишти, уруглары, уйнуктары болгаш хөй санныг өөрү, төрөдериңден.**

Бистиң эргим, ынак ававыс **Екатерина Байкараевна БАЗЫР** май 19-та 50 харлаар.

Ол үр үеде Кызыл кожууннун Терлиг-Хая сумузунда "Эрестер" дээр уруглар садында бичии уругларның кижизидикчи башкызы болуп аьжылдап чоруур. Эш-өөрүңүн хүндүткелин чедип алган, биче сеткилди, аьжыл-агыйжы туруштуг.

Ачавыстың юбилейин таварыштыр быжыг кадыкшылды, аас-кежикти, чедишкениң күзедивис. Чоруун чогуңгур, оруун ак болзун!

Хүндүлел-биле уруглары, оолдары, кенээттери, уйнуктары, угбазы, акызы.

ТУРАСКААЛДЫ ТУРГУЗАР

Тыва Республиканың Чазаа Афганистанга болгаш өске-даа "душкүүлүг черлерге" чепсектиг месилдежишкениң үезинде дайынчы болгаш албан-хүлээлгезин күүседип тургаш өлгөн дайынчыларның болгаш эрге-хоойлу камгалаар органнар аьжылдакчыларының тураскаалын мөңгөжидип тургузары-биле республиканың эрге-хоойлу камгалаар органның дайынчыларының болгаш аьжылдакчыларының тураскаалының эң эки эскизи (хевиринге) конкурсту эрттирер.

Эскизтерни май 25-ке чедир Кызыл коорайның Щетинкин-Кравченко кудумчузунун 46 дугаарлыг бажында №13 кабинетте аьжылдаар хүннерде 8.00 шактан 17.00 шакка чедир хүлээп ап турар.

Телефону 3-71-91.

ТР-ниң Культура болгаш националдар херектер талазы-биле яамызы.

Хүндүлүг кызылчылар болгаш найысылалдың аалчылары!

Виктор Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры силер бүгүдени 68-ки театр сезонунун хаашкынынче чалап тур! Сезоннун сөөлгү хүннеринде бистиң сценага дараазында шиилерни көрүп болур силер.

Май 21

Ч.ОНДАР

"Кударанчыг ынакшылдың шынаазы"

Бодунун төрөөн черинге тайбыңны камгалаар дээш, чуртталгазында эң-не эргим чүүлдерин өргүп берип шыдапкан Алдын хаан дугайында та болган, та болбаан төөгү.

Май 22

Х.ШИРИИН-ООЛ, А.ООРЖАК

"Эгил, эжим, эгил!"

Сылдыс-Шокар дээр кулун биле Бала дээр чылгычы оолдун найыралының болгаш шынчы чорук биле өскерликчи чоруктун үнезиниң дугайында легенда.

Май 23

Ф.СОЛОГУБ

"Уян чүректен халап"

Кыдыг черде бичии хоорайның душтук кыстарының болгаш оларның аваларының бай душтук оолдар тып аар дээш кандыг-даа аргаларны ажыглап турарының дугайында хөглүг комедия-водевиль.

Тыва Республиканың Чазаа Барыин-Хемчик кожуун чагыргазының даргазының социал политика талазы-биле оралакчызы Нелла Көгеловна Домбаанайга оң өөнүң ээзи

Сергей Кара-оолович ДОМБААНАЙНЫҢ

озал-ондактан мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчылары — 1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЦДИСТЕР:** нийтигел-политиктиг кылдыс — 1-18-10, культура, өөрөдиге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, кэдээ аьжыл-агый, үлетпүр кылдыстери — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 9468. Чагыг 64.

ШЫН

e-mail: shyn@tuva.ru Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

АГАР САНЬВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 ОИО 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массалыг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелин Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттиген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркөмитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттырган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшеин барып болур. Айтылган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харыылаар.